

VLADIMIR STIPETIĆ

TENDENCIJE RAZVITKA KAPITALISTIČKE POLJOPRIVREDE U MARKSISTIČKOJ EKONOMSKOJ TEORIJI*

Pri razmatranju Marxova doprinosa izučavanju tendencija razvoja poljoprivrede moramo odmah naglasiti da Marx nije posebno a niti podrobno, na jednom mjestu, izložio sve aspekte tendencija u kretanju poljoprivrede, zakonitosti tog kretanja, probleme njenog podružtvoavljanja niti konkretne stavove radničkih partija prema seljacima na raznim etapama razvoja ili revolucije. Osnovni Marxov doprinos naučnoj spoznaji u vezi s poljoprivredom je teorijsko objašnjenje zemljišne rente, negiranje »zakona opadajućih prinosa« (koji je toliko progonio Ricarda) te dokaz mogućnosti postojanja apsolutne i diferencijalne rente na temelju teorije radne vrijednosti. Nadalje, od velikog je značenja Marxovo objašnjenje doprinosa poljoprivrede procesu prvobitne kapitalističke akumulacije, te položaja poljoprivrednika u rezervnoj armiji nezaposlenih kapitalističkog društva itd.

Veliki dio gore spomenutih teorijskih problema nalazi se izvan fokusa interesa ovog rada, pa ih nećemo na ovom mjestu obrađivati. Koncentrirat ćemo se zato na nekoliko aspekata koji su od bitnog značenja za razvoj naše teme: Marxove poglede na tadašnju poljoprivredu, tendencije u razvoju poljoprivrednog stanovništva, različitost poljoprivrednih prilika u pojedinim zemljama (i s tim u vezi potrebu diferenciranog pristupa postojećim problemima), zatim Marxove poglede na seljački posjed i izvode o djelovanju Zakona koncentracije i centralizacije u poljoprivredi. Marx je o svim tim pitanjima zauzimao stavove, ali u mnogobrojnim manjim radovima, pismima, konspektima, sugestijama za istupanja svojih prijatelja itd. Ti radovi nastali u velikim razmacima, nužno predstavljaju samo skicirane stavove bez opsežne razrade i dokumentacione osnove, koja inače karakterizira Marxa.

* Ulomak iz većeg rada što ga priprema autor pod naslovom »Poljoprivreda i poljoprivredni razvoj«. Autor je ovaj rad pisao boraveći na specijalizaciji u inozemstvu. Uslijed toga su svi citati u članku bili prevedeni s originala: nerijetko se taj prijevod razlikovao od onog, koji je kod nas objavljen. Kasnije su ti prijevodi bili kolacionirani s našima: nerijetko odlučili smo se za naš prijevod. Kod svakog takvog citata, kojeg je djelo kod nas prevedeno citira se i mjesto gdje se taj citat nalazi u našem izdanju.

Već u Komunističkom manifestu Marx i Engels daju svoj pogled na probleme poljoprivrede u ondašnjem društvu. Oni kažu:

»Buržoazija je selo potčinila gospodstvu grada. Ona je stvorila ogromne gradove, tako da se broj gradskog stanovništva u poređenju sa seoskim mnogo više povećao, ali je još uvijek značajni dio stanovništva podložan idiotizmu seoskog života. I kao što je učinila ovisnim selo o gradu, tako je barbarske i polubarbarske zemlje učinila zavisnim od civiliziranih, seljačke narode o buržoaskim narodima, Istok o Zapadu.« ...

»Buržoazija sve više nadvladava raspačanost proizvodnih sredstava, posjeda i stanovništva. Kako se stanovništvo aglomerira, tako se i proizvodna sredstva koncentriraju u rukama sve manjeg broja ljudi... Dotadašnji srednji staleži... zanatlije i seljaci padaju sve više prema proletarijatu, dijelom zato što je njihov sitni kapital u poduzeću nedostatan da bi ih održao u konkurenciji sa krupnijim kapitalistima, a dijelom i rad toga što njihova umiješnost sve više gubi vrijednost uslijed novih načina proizvodnje.«¹

Osnovne misli su izvanredno jasne: kapitalizam sve više potčinjava (dotada feudalnu ili polufeudalnu) poljoprivredu; rastu gradovi, a selo postaje sve manje značajno za privredu, zakon koncentracije djeluje u poljoprivredi, pa je pitanje skore budućnosti kad će se seljaci pretvoriti u proletere. U Komunističkom manifestu, toj genijalnoj skici grandioznog političko-ekonomskog i društvenog sistema, kojeg će Marx i Engels kasnije stvoriti, nema još detaljnog objašnjenja kako će se odvijati proces eksproprijacije seljaka. Kao lucidni posmatrač procesa društvene reprodukcije Marx je u više mahova ocrtao osnovne karakteristike tadašnje poljoprivrede i obrise budućeg razvoja. Tako u Kapitalu on piše:²

»Djelovanje krupne industrije u poljoprivredi utoliko je najrevolucionarnije, što ona ruši stub starog društva, seljaka, stavljajući na njegovo mjesto najamnog radnika. Tako se potrebe za društvenim prevratom i suprotnostima na selu izjednačuju s onima u gradu. Namjesto najtradicionalnijeg, najneracionalnijeg, najnesvrshodnijeg načina rada, dolazi svjesna tehnološka primjena nauke. Raskidanje prvobitne porodične veze između poljoprivrede i industrije, koja je spajala detinjske, nerazvijene oblike obiju, dovršava se pod kapitalističkim načinom proizvodnje. Ali on ujedno stvara materijalne pretpostavke za novu višu sintezu, za ujedinjavanje poljoprivrede i industrije na osnovi njihovih oblika, koji su izrasli u suprotnosti.«

Prodiranje nove poljoprivredne tehnologije nužno donosi, po Marxu, daleko višu proizvodnost poljoprivrednog rada, koncentraciju i centralizaciju zemljišnog posjeda i proizvodnje, te približava čas za odlučnim zahvatima u poljoprivredi.

Marx je, nadalje, uočavao da viša proizvodnost na krupnim posjedima, opremljenim mašinama, nužno smanjuje potrebe za poljoprivrednim radnicima, da zbog toga mora doći s prodiranjem kapitalizma u poljo-

¹ K. Marx-F. Engels: Izabrana dela u dva toma, Beograd 1949, str. 19. i 22.

² K. Marx: Kapital I, Zagreb 1947, str. 430.

privredu i do smanjenja poljoprivrednog stanovništva uopće. On kaže: »S druge strane, veliki zemljišni posjed reducira poljoprivredno pučanstvo na minimum, koji stalno opada, a suprotstavlja mu industrijsko pučanstvo, koje stalno raste, zbijeno u velikim gradovima.«³

Tako Marx iz tada skromnih začetaka jednog procesa izvlači generalizaciju, koja ima dalekosežno značenje za privredni razvoj uopće. Budući da se stanovništvo množi, a da ostaje sve manje poljoprivrednika na zemlji, to je prvi i osnovni zadatak poljoprivrede da sve više proizvodi, uz sve veću produktivnost poljoprivrednika. O tom je Marx srazmjerno opširno pisao u svom radu. »O nacionalizaciji zemljišta⁴ (Grund und Boden) K. Marx je istakao da je pitanje »vlasništva nad zemljištem kao prvotnim izvorom svega bogatstva, postalo krupni problem, o čijem rješenju zavisi budućnost radničke klase«. Marx ističe da treba pustiti na stranu razgovore o »pravima«, i konstatira da je »ekonomski razvoj društva, porast koncentracije stanovništva, nužnost kolektivnog i organiziranog rada, te primjena mašinerije i drugih iznahašća u poljoprivredi stvorila društvenu potrebu za nacionalizacijom obradivog zemljišta i tla.«

»Ono što mi trebamo jeste svakodnevno povećanje (poljoprivredne – op. V. S.) proizvodnje čime se danas ne bismo mogli pohvaliti, jer je malobrojnim pojedincima dozvoljeno da se vladaju prema vlastitom ćefu i privatnom interesu ili pak da iz neznanja pljačkaju snage tla. Pojedine moderne metode kao navodnjavanje i odvodnjavanje, primjena parnog pluga, kemijska priprema tla itd. moraju konačno naći put da uđu u poljoprivredu. No znanstvene spoznaje, koje posjedujemo, kao i tehnička sredstva za kultivaciju tla kojima smo već ovladali (mašinerija itd.) ne mogu se uspješno primijeniti ako se dio zemljišnih površina ne priprema u velikim srazmjerama« Priprema tla u velikim srazmjerama, koja bi prevladala sitne i rascjepkane parcele, dala bi »nesumnjivo proizvodnji neslućeni impuls«, čime bi se prekinuo »nazadak poljoprivredne proizvodnje, čiji se prouzročitelj nalazi u individualnoj zlorupabi« (zemljišta – V.S.). Zato Marx zagovara nacionalizaciju zemljišta u Engleskoj, dok se ograđivao od primjene takve mjere u seljačkim poljoprivredama, kakva je tada bila Francuska.

³ K. Marx: Kapital III, Kultura, Zagreb 1948. str. 749.

⁴ Svi citati prema članku K. Marx: Über die Nationalisierung des Grund und Bodens, Marx-Engels Werke, Dietz Verlag 1962, Band 18, str. 59-62. — Dr Vladimir Bakarić (u radu: Problemi zemljišne rente u prelaznoj etapi, štampano u knjizi: O poljoprivredi i problemima sela, govori i članci, Beograd 1960. str. 177-178) citirao je (u širem obliku) isti članak ističući da prevodi s ruskog, što svakako »umanjuje tačnost i sigurnost prijevoda«, ali da original nije imao i da »vjerojatno uopće i nije objavljen«. Gornji citat se razlikuje u nekim detaljima od Bakarićeva prijevoda iz dva razloga: prevodili smo ga sa njemačkog a i štampan je prema tiskanom izdanju koje je objavljeno 1872. (15. VI) u »International Herald« pod naslovom: Nacionalizacija zemljišta i tla; Izvještaj čitan na mančesterskoj sekciji međunarodnog radničkog udruženja. Gotovo je nevjerovatno koliko se novih podataka i dokumenata o životu i radu Marxa i Engelsa i danas nalazi. Dietzovo izdanje Sabranih djela Marxa i Engelsa u 40 svezaka (radeno uz suradnju Instituta marksizma-lenjinizma pri Centralnom komitetu KP SSSR-a) uzorno je u svakom pogledu. Naročito je dragocjen Vodič kroz radove Marxa i Engelsa, kojeg su 1966. godine po tom izdanju izradili M. Kliem, H. Merbach i R. Sperl. Ako bismo jednog dana pristupili izdanju sabranih djela Marxa i Engelsa, tada bi Dietzovo izdanje moralo biti osnovni referentni tekst.

Kako Marx tu prilično podrobno opisuje seljačke zemlje i uvjete, donijet ćemo taj citat nešto opširnije, radi sagledavanja Marxovih pogleda na seljačko pitanje u tadašnjoj Evropi. On tu kaže:

... »U Francuskoj je, doduše, zemljište svakom dostupno, tko ga može kupiti, ali je upravo ta mogućnost dovela do diobe zemljišta u sitne parcele, koje obrađuju ljudi s vrlo oskudnim sredstvima i uzdržavaju se samo prihodima vlastitog fizičkog rada i rada svoje obitelji. Taj oblik zemljišna vlasništva, sa svojstvenom obradom rascjepkanih zemljišnih površina, ne samo da isključuje svaku primjenu modernih poljoprivrednih poboljšica već istovremeno pretvara samog poljoprivrednika u najodlučnijeg protivnika svakog društvenog napretka, a naročito nacionalizacije zemlje.

Prikovan je uz zemlju, u koju mora unijeti svu svoju životnu snagu da bi polučio neproporcionalno malen prihod; prisiljavaju ga da odstupi veći dio svog proizvoda državi u obliku poreza, sudskoj klikli u vidu sudskih troškova i lihvaru u obliku kamata, apsolutno ništa ne znajući o društvenim kretanjima, koja se zbivaju izvan njegova ograničenog polja djelovanja, a on se unatoč tome slijepom ljubavlju sve više priklanja svom komadiću zemlje i svom gotovo nominalnom posjedovnom pravu. Tim je putem francuski seljak bio uvučen u kobni antagonizam prema industrijskoj radničkoj klasi. Kako su upravo seljački posjedovni odnosi najveća prepreka »nacionalizacije zemlje«, Francuska naravno nije ona zemlja u kojoj bismo pri sadašnjem tanju stvari mi morali tražiti rješenje tog velikog problema.

Nacionalizacija zemlje i njeno davanje u najam u malim parcelama privatnicima ili radnim zadrugama uz buržoasku vladu dovelo bi samo do nemilosrdne konkurencije među njima (privatnicima i radnim zadrugama – op. V. S.) i s tim u vezi do značajnog porasta »rente«, što bi stvorilo nove mogućnosti korisnicima zemlje da žive na račun proizvođača.

Na kongresu Internacionale u Bruxellesu godine 1868. jedan je od mojih prijatelja rekao: »Sitno privatno vlasništvo presudom nauke osuđeno je na propast, dok je krupno osuđeno pravdom. Preostaje zbog toga samo još jedna alternativa: zemljište mora postati vlasništvom poljoprivrednih zadruga ili vlasništvo čitave nacije. Budućnost će odlučiti o tom pitanju.«⁵

Ja kažem obratno: Budućnost će odlučiti da zemlja može biti samo nacionalnim vlasništvom. Dati zemlju u ruke udruženih poljoprivrednih radnika značilo bi potčiniti čitavo društvo isključivo jednoj klasi proizvođača. Nacionalizacija zemlje proizvest će potpunu promjenu u odnosima rada i kapitala i u konačnoj liniji potpuno će uništiti kapitalističku proizvodnju kako u industriji tako i u poljoprivredi. Tek tada će izčeznuti klasne razlike i privilegije, zajedno s ekonomskom bazom iz koje su proistekle, dok će se društvo pretvoriti u asocijaciju slobodnih

⁵ Citat iz referata Cesar de Paepe-a u vlasništvu nad zemljom, kojeg je održano na sjednici od 11. IX 1868. na Bruxelleskom kongresu Internacionale – primjedba redaktora izdanja sabranih djela Marxa i Engelsa.

»proizvođača«. Tada postaje prošlost živjeti na račun tuđeg rada. Više neće biti vlada ili država, koje bi mogle same stajati antagonističke društvu.

Poljoprivreda, rudarstvo, industrija, jednom riječju sve grane proizvodnje, postupno će se organizirati na najkorisniji način. Nacionalna centralizacija sredstava za proizvodnju⁶ postat će proizvodnom osnovom društva, koje će se sastojati od asocijacije slobodnih i ravnopravnih proizvođača, koji svjesno djeluju po zajedničkom i racionalnom planu. To je cilj, kome teži veliki ekonomski pokret 19. stoljeća.«

Francuska je bila klasična zemlja sitno-seljačkog posjeda u XIX vijeku, i u dvjema revolucijama tog vijeka (1848. i 1871) buržoazija je uspjela da gurne seljaštvo u borbu protiv proletarijata s katastrofalnim ishodom za proletarijat. Uslijed toga su i Marx i Engels prilično podrobno ispitivali uzroke tim sukobima radnika i seljaka. Odgovor su našli u slabostima agrarnih programa radničkih partija. Francuski (a i mnogi drugi – kako ćemo kasnije vidjeti) socijalisti nisu znali naći pravi odgovor na te probleme u XIX vijeku (kongres u Nantesu 1894. godine).

Što je tome uzrok? Marx nije na to pitanje odgovorio u jednom radu, ali je u mnogo svojih radova ostavio fragmentarne zapise o tom problemu, s kojim se (očito) intenzivno u mislima bavio. Pišući konsept Bakuninove knjige *Država i revolucija* (godine 1874–1875)⁷ Marx je na slijedeći način komentirao tamošnju evropsku situaciju sa seljacima:

»To znači da tamo gdje seljak postoji u masi kao privatni zemljišni vlasnik, gdje on čak čini više ili manje osjetnu većinu, kao što je to slučaj u svim državama zapadnoevropskog kontinenta, gdje nije nestao i bio nadomješten poljoprivrednim nadničarom, kao u Engleskoj, nastupaju slijedeći slučajevi: on 1) ili priječi ili razbija svaku radničku revoluciju, kao što je to dosad radio u Francuskoj, ili 2) proletarijat (jer seljak s posjedom ne pripada proletarijatu – a i ondje gdje čak po svom položaju pripada, *on misli* da ne pripada) mora kao vlada (režim) poduzeti takve mjere, nakon kojih će seljak svoj položaj naći (poslije revolucije) neposredno poboljšanim i da ga se tako pridobije za revoluciju. No te mjere (istovremeno) moraju u biti olakšavati prijelaz od privatnog vlasništva na zemlji na kolektivno vlasništvo, tako da seljak sam po sebi na to ekonomski nadode. Ali ne treba zbunjivati seljake proklamirajući, na primjer, ukidanje nasljednog prava ili ukidanje njegove svojine. Ovo posljednje moguće je samo tamo gdje je kapitalistički zakupnik istisnuo seljaka i zemljišni je obrađivač postao istim takvim proleterom, nadničarom kao što je to gradski radnik. Tada takvi radnici imaju iste interese *neposredno*, a ne samo posredno: tada više ne treba

⁶ Podvlačio K. Marx — opaska V. S.

⁷ Bakunin: *Staatlichkeit und Anarchie, Einführung, Teil, I, 1873, str. 275-278.*

jačati sitno vlasništvo uvećavajući sitne parcele naprosto podjelom većih imanja seljacima, kako se to predlaže u Bakuninovu revolucionarnom pohodu.⁸

Marx izvlači pouke iz dviju neuspjelih francuskih revolucija i traži da se stvori savez radnika i seljaka na osnovi ekonomskog interesa seljaka (seljak poslije revolucije mora naći svoj položaj poboljšanim!). Ukidanje svojine ili nasljednog prava Marx dopušta samo tamo gdje je krupni kapitalistički posjed istisnuo posve seljake, a poljoprivreda se obrađuje putem poljoprivrednih radnika; takve mjere u drugim uvjetima samo bi »zbunile seljaka« i možda ga mogle navesti na ponovni sukob s radničkom klasom.

Gotovo iste stavove ponovio je Engels godine 1894. u svom klasičnom radu »Seljačko pitanje u Francuskoj i Njemačkoj«, ali mnogo konkretnije i otvorenije. On kritički sagledava položaj sitnog seljaka i predviđa skorbu mu propast.

Pod sitnim seljakom podrazumijevamo ovdje vlasnika ili zakupnika, najčešće ovog prvog, komadića zemlje ne većega od onog što ga on može u pravilu obrađivati pomoću svoje vlastite obitelji, ali ne manjeg od onoga koji mu može prehraniti obitelj. Taj je mali seljak radnik, poput sitnog obrtnika, i od modernog se proletera razlikuje time što je još uvijek vlasnik svojih sredstava rada; to je, prema tome, jedan preostanak načina proizvodnje, koji već pripadaju prošlosti... I zaključuje... »... Naš sitni seljak, kao i svaki zaostatak preživjelog načina proizvodnje nezadrživo srlja u propast. On je budući proleter.«⁹

Engels, međutim, ističe (zajedno s agrarnim programom francuske partije) da nije partijska stvar da se ubrzava propast sitnog seljaka, ali ističe da je to ekonomska zakonitost, koju je nemoguće spriječiti. Nestajanje parcelnog seljačkog posjeda, sa svim njegovim negativnim karakteristikama, uskoro je postalo kritički test za marksizam. I Marx i Engels, naime, u tome su bili složni: sitni seljački posjed snagom ekonomskih zakona, prvenstveno djelovanjem zakona koncentracije, mora iščeznuti. Marx je o tom pisao:

»Ako sitno zemljišno vlasništvo stvara klasu barbara koja upola stoji van društva i koja spaja svu sirovost primitivnih društvenih oblika sa svim patnjama i svom bijedom civiliziranih zemalja, krupno zemljišno vlasništvo potkopava radnu snagu u posljednjoj oblasti koja predstavlja pribježište njene energije i u kojoj se gomila kao rezervni fond za obnavljanje životne snage nacija, na samom selu. Krupna industrija i industrijski vođena krupna poljoprivreda djeluju zajednički. Ako se

⁸ Karl Marx: Werke, Band 18, Berlin, Rietz 1962, S. 630—633. Marx je pisao dotični pasus kao konsept, pa je autor dodao interpunkciju u duhu našeg jezika. Pored toga, radi razdvajanja misli, u zagradama se nalazi nekoliko riječi i brojeva, kako bi se jasnije istakle Marksove misli. »Bakuninov revolucionarni pohod«, kog spominje Marx u posljednjoj rečenici, odnosi se na soluciju kojom je Bakunin želio osigurati podršku seljaka u budućoj revoluciji. U svojim »Pismima Francuzu« Bakunin je smatrao da će u uvjetima anarhije »kad svojina neće biti zakonsko pravo već činjenično« dovesti do »ravnomojne distribucije zemljišta među malim posjednicima.«

⁹ Friedrich Engels: Die Bauerfrage in Frankreich und Deutschland, Marx-Engels Werke, Dietz Ver-

isprva razlikuju time što prva pustoši i razara više radnu snagu, a s time i prirodnu snagu čovjeka, a druga više neposredno prirodnu snagu čovjeka, a druga više neposredno prirodnu snagu zemljišta, kasnije, u daljem toku, pružaju one jedna drugoj ruku, jer industrijski sistem na selu oduzima i snagu radnicima, a industrija i trgovina sa svoje strane pružaju poljoprivredi dodatna sredstva za iscrpljivanje zemljišta.«¹⁰

Sitni posjed je zato za Marxa izraz prošlosti, koja se povlači ubrzano pred razvojem proizvodnih snaga u gradu i na selu. Iščezavanje sitnog seljaka je neminovna konsekvencija čitavog Marxovog učenja proizašla ne iz dokaza »per analogiam« sa sličnim prosecima u zanatstvu, kućnoj radinosti, manufakturi, industriji i trgovini, već nužna posljedica zakonitosti koje sa sobom nosi kapitalistički razvoj u cjelini. Kako se i u Marxovo doba (posebno u toku pisanja trećeg sveska Kapitala) usporio proces koncentracije i centralizacije zemljišta, Marx je podrobno objasnio i uzroke uslijed kojih se sitni seljački posjed tako dugo hrve s premoćnijim krupnim posjedom u poljoprivredi. Glavni uzrok tome je, po Marxu, priroda seljačkog gospodarenja. Za seljaka s parcelnim posjedom »kao granica eksploatacije ne pokazuje se, s jedne strane, ni prosječni profit kapitala, ukoliko je on sitni kapitalist, niti, s druge strane, nužnost ostvarenja neke rente ukoliko je zemljovlasnik. Kao apsolutna granica za njega kao za sitnog proizvođača pokazuje se jedino najamnina koju sam sebi plaća po odbitku stvarnih troškova. Dokle mu god bude cijena proizvoda pokrivala najamninu, on će svoju zemlju obrađivati, i to spuštajući se često do fizičkog minimuma najamnine . . . Da bi parcelni seljak obrađivao svoju zemlju ili je kupovao za obradu, on ne vodi računa da li će mu ostvarivane cijene biljnih proizvoda omogućiti realizaciju prosječnog profita ili, još manje, stanoviti višak preko prosječnog profita u obliku rente. A to je nužno i normalno za kapitalistički način proizvodnje. Seljaku nije neophodno da se tržišna cijena popne do vrijednosti ili bar produkcione cijene njegova proizvoda. To je jedan od uzroka zašto je cijena žita u zemljama, u kojima preteže parcelna svojina, niža nego u zemljama kapitalističkog načina proizvodnje. Dio viška rada seljaka, koji radi pod najnepovoljnijim uvjetima, biva tako društvu poklonjen i neće biti uključen u stvaranje produkcione cijene, odnosno stvaranje vrijednosti uopće. Te niže cijene rezultat su bijede proizvođača, a ne više proizvodnosti njihova rada.«¹³

Kako je treći svezak izašao u Engelsovoj redakciji tek krajem 1894. godine, znači pri kraju evropske krize poljoprivrede (koja je trajala od 1873. do 1895. godine), to se diskusija o »tajni« vitalnosti seljačkog posjeda vodila među marksistima u sedamdesetim, osamdesetim i devedesetim godinama prošlog vijeka dobrim dijelom bez podrobnijih Marxovih stavova u odnosu na seljačko pitanje i tendenciju razvoja poljoprivrede pri privrednom razvoju.

¹⁰ K. Marx: Kapital III. Zagreb 1948, str. 749.

¹¹ K. Marx: Kapital. III/2. S. 339-340. naše izdanje: Kapital III. Zagreb 1948. strana 742.

b) *Proces dalje izgradnje i odbrane marksističkih gledanja*

Partije I internacionale (1864–1872) nisu prilično dugo poklanjale pažnju agrarnom i seljačkom pitanju. A kada je ono i stiglo u fokus njihova interesa, tada se samo parcijalno osvijetlio odnos i mjesto poljoprivrede u privrednom razvoju, što prilično vjerno odražava tadašnja skromna naučna znanja u tom pogledu. Pitanje mjesta i uloge poljoprivrede pri privrednom razvoju dobilo je kod socijal-demokratskih partija I i II internacionale specifičan oblik. U središtu pažnje bilo je utvrđivanje ekonomskih zakonitosti u razvitku poljoprivrede: kakve su tendencije u posjedovnoj strukturi, da li i kakvom brzinom napreduju koncentracija i centralizacija u poljoprivredi itd. Smanjivanje broja poljoprivrednika bio je za njih *samo* dokaz prodiranja kapitalizma u poljoprivredu (a ne i istovremeno i zakonitost privrednog razvoja); rastuća proletarizacija seljaštva donosila je (potencijalnog) saveznika borbi radničke klase, koja će ga okončavši revoluciju ponovno vratiti na zemlju, ali u novom obliku kao radnika u poljoprivrednim asocijacijama. Propast seljaka je neminovna i vrlo spora, jer parna mašina prodire u poljoprivredu i ona će potpuno revolucionirati postojeće proizvodne odnose, izbacujući seljake sa zemlje. Većina će se seljaka uskoro pretvoriti u poljoprivredne radnike na krupnim kapitalističkim posjedima. Socijalizacija zemljišta je zato neophodni zadatak društva.

Te osnovne misli u odnosu na poljoprivredu postupno su se izgrađivale tokom rada I internacionale, u živoj diskusiji ondašnjih vođa partija s različitim ideološkim stavovima i porijeklom.¹² Tek je kongres u Lausannei (1867) imao na dnevnom redu diskusiju o pitanju vlasništva nad zemljom, pri kojoj su se oštro sukobili prudonistički elementi (Languet, Tolain i drugi) s marksistima (de Paepa, Eccarius, Lessner i drugi). Prudonisti su smatrali da je mali privatni posjed neminovna pretpostavka lične slobode, dok su marksisti zagovarali društveno vlasništvo nad zemljištem. Kongres u Bruxellesu (1868) zauzeo je definitivni stav o tom pitanju u Rezoluciji, u kojoj se reklo da je stav Kongresa da moderna privreda postavlja kao privredni zahtjev zajedničko, podruštvovljeno vlasništvo nad zemljištem; da moderni privredni razvoj zahtijeva krupna gospodarstva, što jasno ističe nužnost zajedničkog vlasništva nad zemljištem; i kao najprikladniji oblik podruštvovljavanja Kongres smatra poljoprivredne proizvodne zadruge.¹³

Istaknuto mjesto u formuliranju stavova I internacionale o agrarnom pitanju imao je J. G. Eccarius,¹⁴ koji je iste godine izdao svoju knjigu

¹² Prikaz prema članku Die Landfrage auf den Kongressen der Internationale, Neue Zeit 1894/95. S. 357. ff.

¹³ Boljšaja sovjetska enciklopedija, vol. 18, članak o Internacionali ističe da je rezolucija o potrebi prodaje vlasništva nad zemljištem, rudama i željeznicama u kolektivno vlasništvo društva bila usvojena nakon referata S. de Paepa, u čijoj je izradi učestvovao i Marks.

¹⁴ Johan George Eccarius (1818–1889) bio je jedan od stvaralaca Saveza komunista 1847. godine (s Marxom i Engelsom). Godine 1867–1871. bio je sekretar Generalnog savjeta I Internationale. Do smrti je učestvovao u radničkom pokretu.

o političkoj ekonomiji s posebnim osvrtom na agrarne probleme.¹⁵ U toj svojoj obujmom nevelikoj knjižnici¹⁶ Eccarius je detaljnije razjasnio svoj stav i stav kongresa. Prenoseći rezultate analize nekog de Jonesa o prinosima i produktivnosti u poljoprivredi, Eccarius dolazi do zaključka da je sitni parcelni francuski seljak nisko proizvođač (produktivnost mu je svega jedna trećina od one, koju je imao engleski farmer), do guše zadužen hipotekarnim i drugim zajmovima, koji ubrzano otuđuju od njega proizvode rada. Nasuprot tome, krupni engleski posjed ima tri puta veću produktivnost u poljoprivredi od francuskog i nije zadužen. Na osnovu vrlo uproštene analize, Eccarius dolazi do zaključka da je »sitno seljačko gospodarstvo u istom položaju prema modernoj krupnoj poljoprivredi, kao ručno pređenje i tkanje prema mašinskom«. I postavlja retorička pitanja, na koje ne treba odgovora: »da li je ispravno da u društvu koje posjeduje vršalice, žetelice i parne plugove, ljudi budu osuđeni da *prekomjernim* radom obrađuju zemlju, živeći *podljudski* na surutki, krumpiru i crnom kruhu? Ako u krupnoj poljoprivredi 100 radnika može proizvesti uz pomoć pare i mehanike koliko i 300 sitnih seljaka prekomjernim radom na svojim rascjepkanim parcelama, tada ekonomija traži da se sitna seljačka privreda potiskuje . . . Sitna seljačka privreda je politički, socijalno i ekonomski osuđena. Ona se nigdje ne održava i nigdje se neće moći održati . . . Ono je peti točak na kolima političkog i socijalnog napretka, olovni pritisak, koji je paralizirao radnički pokret u Francuskoj i drugdje na kontinentu.¹⁷ Na osnovu toga zaključuje: »Sitna seljačka privreda je poljoprivreda prošlosti.«

Iduće godine (1869) Bazelski kongres Internacionale ponovno razmatra agrarno pitanje. Budući da nije bilo jednoglasja o tome kako valja u budućnosti organizirati društvenu poljoprivrednu ekonomiju – da li izdavanjem u zakup ili stvaranjem poljoprivrednih zadruga – Kongres je preporučio Rezolucijom da sve sekcije Internacionale studiraju problem praktičkih sredstava za provedbu predašnje Rezolucije. Na toj osnovi pojavljuje se dva stava. Sekcija njemačkog jezika I internacionale upućuje 1869. manifest¹⁸ poljoprivrednom stanovništvu, u kom ističu da je krupni kapital putem hipotekarnih dugova na najboljem putu da razvlasti seljaštvo, kako se to vidi iz popisa u 1851. i 1861. godini u Engleskoj, gdje se poljoprivredno stanovništvo smanjilo, iako su se povećale obradive površine. Navedenim stavom njemački socijaldemokrati parafraziraju stavove Marxa iz njegove Inauguralne adrese Me-

¹⁵ J. G. Eccarius: *Eines Arbeiters Widerlegung der National — ökonomischen Lehren*, John Stuart Mill's, Hottingen, Zürich 1868. U predgovoru (S. 4) Eccarius zahvaljuje Marxu na »ličnom prijateljstvu i pomoći«, što implicira stanovitu Marxovu suradnju pri tom radu. Knjiga se više puta izdavala u toku 19. stoljeća, kao »neophodni priručnik za radnike«.

¹⁶ Pri razmatranju socijalističke literature 19. vijeka o agrarnom pitanju moramo uzeti u obzir da ona nije bila bogata knjigama. Većina objavljenih radova su brošure ili članci, tiskani u socijalističkim novinama. Ta su djela bila popularno pisana, za radnike. Glavna čitalačka publika bila je siromašna. Pfenig ili grosch bili su za njih velika para, pa se izražavalo i lakonski i popularno, bez pretenzija da se citatima, mnogobrojnim fusnotama i drugim atributima dađe (formalno) naučna forma djelu.

¹⁷ J. G. Eccarius: *Ibid.* pp 52-58. poglavlje pod naslovom: Sitna seljačka privreda.

¹⁸ Manifest an die Landwirtschaftliche Bevölkerung von Zentralkomitee der Sektionsgruppe deutscher Arbeiter. Conf. 15. November 1869. Stammen in: *Der Verbote*, Dez. 1869.

dunarodnom radničkom udruženju godine 1864, kojom je prilikom Marx rekao: »Otvorite popis iz 1861. godine i naći ćete da se broj zemljoposjednika u Engleskoj i Walesu smanjio od 16.934 u 1851. na 15.056 u 1861. godini, tako da se za 10 godina koncentracija zemljišta povećala za 11%. Ako se koncentracija zemljišta u rukama malog broja vlasnika produži istom brzinom, pitanje zemljišta bit će neobično uprošćeno, kao što je to bilo u Rimskom carstvu, kada se Neron zburado namisijao čuvši za činjenicu da je polovina afričke provincije vlasništvo šestorice ljudi.«¹⁹

Zato je »sitno seljačko gospodarstvo uslijed svemoći kapitala, utjecaja nauke i toka činjenica, a u interesu društva u cjelini, neopozivo i nemilosrdno osuđeno na smrt.« Zato »radnici s polja koji osiguravaju čitavom svijetu hranu, moraju dati bratsku ruku radnicima.«

Liebknrecht takođe tada uzima riječ u diskusiji svojim priložima o zemljišnom pitanju.²⁰ On smatra da su Bazelski zaključci u biti teorijske, programatske prirode i nemaju praktičkog karaktera. Zato on pleđira za izgradnjom praktičkog partijskog programa u odnosu na seljačko pitanje. Mi se na tom aspektu nećemo zadržavati, već ćemo samo istaći njegove osnovne misli u odnosu na mjesto poljoprivrede u privrednom razvoju. Liebknrecht prihvaća stav Eccarius-a o većoj produktivnosti krupnog posjeda (engleskog) nad sitnim (francuskim): konkurencijom na tržištu krupni će posjedi uskoro uništiti sitne. Sitni se posjed održava »prekomjernim radom seljaka i iscrpljivanjem tla: to su ekonomske karakteristike parcelnog posjeda.« »Smrtna je osuda seljačkom posjedu već izrečena i pomoću palijativnih mjera najviše što se može postići je da se produži samrtnička agonija. Stvarnih sredstava, sredstava koja bi odgodila taj sumrak nema...« »Parni plug će revolucionirati ratarstvo isto tako kao što je industrija revolucionirala parna predionica i tkaonica: uništiti će sitnu proizvodnju.«²⁸

Seljaku ostaje samo jedan put: prevođenje privatnog vlasništva u društveno. Ali to ne silom, niti dekretima o eksproprijaciji, koji bi nedvojbeno izazvali otpor većine seljaka, a moguće i seljačke ustanke. Zato Liebknrecht predlaže da se svi hipotekarni dugovi prepisu na državu, pa se od zemlje u općinskom vlasništvu i državnih imanja stvore ugledna poljoprivredna dobra, koja će prihvatiti dio poljoprivrednog proletarijata. »Ta će dobra biti sjeme, oko kojeg će se kristalizirati buduće društvo: uzor asocijacija, koje će moćno sa svojom produktivnošću izaći na tržište. Pojedinačni vlasnici zemljišta neće biti u stanju da izdrže tu konkurenciju, pa će se i oni udruživati.«²² Kao što se vidi

¹⁹ K. Marx-F. Engels: Izabrana dela u dva toma, Beograd 1949, Tom I str. 354. Nije jasno odakle je Marx crpio ove podatke, ali oni ne pokazuju pravi broj zemljoposjednika u Engleskoj i Walesu za tih popisa. Ukupni broj gospodarstava tih godina premašava 500.000, kao što to navodi Kautsky (Agrarno pitanje, Beograd 1953, str. 130). Vjerovatno je da se navedeni podaci odnose na velike feudalne posjede, ali to nismo bili u stanju provjeriti u rezultatima popisa.

²⁰ W. Liebknrecht: Zur Grund- und Bodefrage, 1876 (to je referat, kojeg je držao u Meeranu 1870. godine, štampao 1874., a dopunio i preradio 1876. godine).

²¹ W. Liebknrecht: Ibid. pp. 35, 140, 145.

²² W. Liebknrecht: Ibid. etc. 174-177.

i za Liebknechta polazna je pretpostavka svega razmišljanja uvjerenje da sitni seljački posjed *brzo* nestaje i da iščezava nepovratno s prodiranjem kapitalizma u poljoprivredu. Ta ugaona tačka njegova i ranog marksističkog stava, bila je tim samim predodređena da bude napadana od svih revizionista.

Liebknechtov spis stekao je u njemačkoj socijaldemokratskoj stranci veliku popularnost i bio je sve do 1914. osnovica za partijski rad na selu. Stuttgartski kongres socijal-demokratske radničke stranke (1870), na osnovu podnesenog referata A. Bebela, slijedio je uglavnom misli Liebknechta izložene u tom radu. Rezolucija tog kongresa tražila je prijenos obradivog zemljišta u društveno vlasništvo: zemljište će država davati u najam (!) poljoprivrednim zadrugama dok će prinos rada dijeliti među članove zadruge. To je bio krajnji cilj, koji se trebao postići postupnim prijelazom privatne u društvenu poljoprivredu, naročito prevodenjem u društvenu svojinu državnih imanja, fideikomisa, crkvenih imanja, općinske zemlje itd. Gotski kongres (1875) zauzima isto stajalište.

Kako je I internacionala prestala radom 1872. godine, to se stavovi pojedinih partija izgrađuju manje-više stamostalno, s tim što uspjesi njemačke socijaldemokratske stranke u organizaciji na izborima, u masovnom prilaženju radništva pokretu i drugočemu daju stavovima te stranke posebnu, specifičnu »težinu«.

II internacionala započinje radom 1889. godine, ali sve do Londonškog kongresa (1896) ne razmatra se zemljišno i agrarno pitanje. A upravo u tom intervalu (od Kongresa I internationale u Bruxellesu 1868. godine do Londonškog kongresa 1896. godine) evropska poljoprivreda doživljava izvanredno krupne promjene. Socijal-demokratske stranke ne analiziraju te promjene, pa se nad jasnu i ubjedljivu sliku mjesta poljoprivrede pri budućem (socijalističkom) razvoju nadvijaju mračni oblaci sumnje, nesigurnosti i skepticizma.

Nastupa, naime, kriza evropske poljoprivrede (1873–1895) uzrokovana pristizanjem jeftinog prekooceanskog i istočno-evropskog žita na zapadno-evropska tržišta, što je bilo omogućeno jeftinim prekomorskim transportom. Proces koncentracije zemljišnog posjeda, koji je bio tako buran između 1850. i 1870. godine u gotovo svim zapadno-evropskim zemljama (ne zaboravimo da je u ono doba marksizam gotovo isključivo evropski pokret!), sada najednom jenjava. Krizu najviše osjećaju krupna gospodarstva, koja su bila tržišta, najmanje ona koja su naturalna u pretežnom dijelu svoje proizvodnje. Nastupa stabilizacija posjedovne strukture: u nekim zemljama, štaviše, dolazi do privremenog napretka sitnog posjeda.

II kongres internationale (Zürich, godine 1893) potpuno je nesiguran u svojim zaključcima o agrarnom pitanju. Nova situacija sa (kako je historija pokazala – privremenom) stabilizacijom sitnog seljaka i pokolebanim napretkom krupnog posjeda, uzrokovala je nemir među rad-

u Breslavu (1895) raspravlja o istom pitanju i usvaja rezoluciju,²³ koju treba označiti kao odstupanje od nekih bitnih marksističkih stavova. Nije pomogla ni Engelsova intervencija, koji je člankom: »Seljačko pitanje u Francuskoj i Njemačkoj« pisanim 1893. godine pokušao povratiti izgubljeno pouzdanje na to pitanje.

Karl Kautsky prihvaća se u tim uvjetima zadatka da ponovno razmotri stav socijaldemokrata prema agrarnom pitanju. Krajem 1898. godine izlazi iz štampe njegova monumentalna studija *Agrarno pitanje: pregled tendencija suvremene poljoprivrede i agrarna politika socijaldemokracije*.²⁴

Glavni je doprinos Kautskovog djela riznici marksizma sistematizacija Marxovih pogleda na poljoprivredu, njihovo testiranje na prilikama i činjenicama koje su mu bile dostupne u granicama tadašnje socijaldemokratske Evrope i Sjeverne Amerike (u koju nije u djelu Kautskog bio uključen ni Balkan, ni Apeninski poluotok niti Zberijski poluotok; Rusija i Skandinavija leže negdje na granici njegova interesa). On svoje djelo vrlo široko koncipira, tretirajući agrarno pitanje kao skup zakonitosti razvoja poljoprivrede i društvenih odnosa na kapitalističkom selu. Pri tom se posebno opširno zadržava na razmatranju razvitka proizvodnih snaga u poljoprivredi, tvrdeći da je s varnim plugom, lokomobilom, konjskim sijačicama i žetelicama »poljoprivreda postala jedna od najrevolucionarnijih, ako ne i najrevolucionarnija grana suvremene privrede, mada je pre toga bila najkonzervativnija«. Iako je ova ocjena i tada bila pretjerana, posmatrajući je u svjetlosti današnjih strojeva i iskustava,²⁵ ipak je Kautsky lucidno uočio prve (iako u suštini skromne) korake jedne tehnološke revolucije, koja je tada nastupala u poljoprivredi i dovela je do suvremene mašinske faze njenog razvoja.²⁶

U tim novim tehnološkim iznašaćima Kautsky vidi zalag daljnjeg napretka krupnog posjeda, koji je po njegovu mišljenju daleko produktivniji od sitnog i kao takav nesumnjivo na liniji društvenog napretka. Smetnja je razvoju brže koncentracije privatno vlasništvo nad zemljištem, kao i historijsko naslijeđe u agrarnim posjedovnim odnosima. Nadalje, statistika nam ne prikazuje pravu dimenziju procesa koncentracije, jer prikazuje veličinu gospodarstva samo po njegovoj po-

²³ Posebno ističemo tezu Rezolucije da razdvojne tendencije u poljoprivredi nisu iste kao u industriji, a da se specifične zakonitosti poljoprivrede tek treba da izučavaju, kako bi se izgradila baza za principijelnu diskusiju na jednom od narednih kongresa.

²⁴ I. izdanje izdao je J. H. Dietz, na knjizi je stavljena godina izdanja 1899. Ali Kautsky poklanja primjerak knjige Bebelu 3. januara 1899. što očito indicira da je knjiga izašla 1898. godine.

²⁵ Ivan Lavrač (u Predgovoru knjizi K. Kautskog: *Agrarno pitanje*, Beograd 1953, str. XX-XXI) suprotstavio je toj nesumnjivo pretjeranoj ocjeni ostvarenog napretka riječi Lenjina (iz 1901. godine) koji je trezveno pisao da »poljoprivreda još nije dosegla stupanj prave mašinske industrije u Marksovom smislu«, već je »po općem nivou svoje tehnike, štaviše i ekonomike bliza onom stadiju razvitka industrije koji je Marx nazvao »manufaktura«.

²⁶ Vidi o tome podrobnije u mom habilitacionom predavanju: *Promjene u proizvodnim sredstvima i u proizvodnim postupcima u poljoprivrednoj proizvodnji i promjene u agrarno-ekonomskoj teoriji u minulih šezdeset godina od pojave djela Karla Kautskog: Agrarno pitanje (1899—1959)*, štampano u Ekonomskom prepledu Zagreb 1959, str. 419-445.

vršini. A »sitno imanje sa intenzivnom privredom može da predstavlja krupnije gazdinstvo, nego prostrano imanje sa ekstenzivnim gospodarenjem. Statistika koja nam daje podatke samo o tome kolika je površina nekog gazdinstva, ne daje uopšte odgovor na pitanje da li eventualno smanjenje njegove površine potiče iz stvarnog smanjenja ili iz intenzifikacije privrede.«²⁷

Sitna gospodarstva postaju sve više ovisna o krupnima: sve češće ona prodaju radnu snagu krupnom gospodarstvu. Ovisnost poljoprivrede sve je veća i o poljoprivredno-prerađivačkoj industriji – šećerana, pivovarama, mlinovima, vinskim podrumima itd. Podruštvovljavanja i poljoprivredne proizvodnje napreduje zato brzim tempom. No Kautsky ne izvlači iz toga zaključak da će nestati sitno gospodarstvo, za njega se »krupno i sitno gazdinstvo uzajamno uslovljavaju u kapitalističkoj poljoprivredi.«²⁸ Zbog toga se »u poljoprivredi ne sme računati da će krupna gazdinstva apsorbovati sitna, ali s još manje razloga imamo da očekujemo obratan proces.«²⁹

Kautsky tvrdi da tako po njemu ocijenjena stabilizacija posjedovne strukture nije rezultat preimućstva sitnog posjeda već u prvom redu dokaz da je taj proizvođač sklon suprotstaviti lične žrtve većoj proizvodnosti krupnih gospodarstava. On kaže: »S našeg gledišta, naravno, nimalo ljudska ishrana sitnoga seljaka isto tako malo svjedoči o preimućstvu sitnog gazdinstva kao i njegova nadljudska marljivost. Naprotiv, i jedno i drugo predstavlja zapreku za ekonomski napredak.«³⁰ I, na drugom mjestu, još preciznije« . . . ništa nije pogrešnije od shvatanja da je održavanje sitnog gazdinstva posledica njegove sposobnosti da konkuriše krupnom. Ono je, naprotiv, posljedica toga što sitno gazdinstvo *prestaje* da bude konkurent krupnom, što ne dolazi više u obzir kao prodavac onih poljoprivrednih proizvoda, koje pored njega proizvodi krupno gazdinstvo . . . Sitno se gazdinstvo pretvara iz *prodavca* u *kućca* onih proizvoda, koje krupno gazdinstvo proizvodi »u izobilju«, a roba koju sitno gazdinstvo proizvodi u izobilju jeste, naprotiv, ono sredstvo za proizvodnju, koje je krupnom gazdinstvu neophodno potrebno – radna snaga.«³¹

Stavovi Kautskog, iako pomalo neodređeni o pitanju tendencija razvoja kapitalističke poljoprivrede, odigrali su krupnu ulogu, pa ju je Lenjin s pravom u recenziji proglasio »najznačajnijom knjigom novije ekonomske literature poslije III toma Kapitala.«³²

Međutim, unatoč takvoj ocjeni valja istaći da Kautsky u mnogim aspektima ne prerasta tadašnju građansku nauku. Tako je i za Kautskog mijenjanje socijalno-ekonomske strukture stanovništva u pravcu sve većeg učešća nepoljoprivrednika i urbanizacije, samo posljedica kapitalizma i kao takvo privremeno, a ne zakonitost privrednog razvoja.

²⁷ K. Kautsky: Agrarno pitanje. . . Ibid. str. 143.

²⁸ Kautsky: Ibid. str. 292.

²⁹ Kautsky: Ibid. str. 293.

³⁰ Kautsky: Ibid. str. 110.

³¹ K. Kautsky: Ibid. str. 159.

Po njemu će pobjeda proletarijata donijeti »ukidanje velegradske centralizacije«, pa će tada na selo stići »onaj element prosperiteta koji je za njih najvažniji i čiji nedostatak danas najviše koči njihov razvitak: dovoljnu količinu inteligentne, za rad raspoložene i brižljive radne snage«. ³³ No još se ni štamparska boja knjige Kautskog nije osušila, kad se javljaju prve kritike. Socijaldemokrat Eduard Bernstein (1850–1932) u svojoj revizionističkoj kritici marksizma ³⁴ oštro napada Marksove zaključke o djelovanju zakona koncentracije i centralizacije u poljoprivredi. Nakon (površne) ³⁵ analize strukture poljoprivrede u Njemačkoj, Nizozemskoj, Francuskoj i Engleskoj on pobjedonosno uzvikuje: Nakon svega može se bez ikakve dvojbe utvrditi da u cijeloj Evropi kao uostalom i u istočnim dijelovima USA, svugdje napreduje u poljoprivredi mali i srednji posjed, dok uzmiču veliki i divovski posjedi. Neosporno je, doduše da dijelom srednja gospodarstva imaju kapitalistički karakter. No koncentracija gospodarstva se ne provodi u obliku proširenja površina jednog gospodarstva na račun drugih, kao što je to sagledavao Marx (u Kapitalu I, str. 643, fussnota) nego isključivo u obliku intenzifikacije gospodarstava, prijelaza na intenzivnije kulture, koje traže više rada po jedinici površine ili ka znanstvenom stočarenju. Poznato je da je to u velikoj mjeri (ali ne i isključivo) rezultat poljoprivredne konkurencije prekomorskih i istočnoevropskih agrarnih zemalja i teritorija. Ali istovremeno se zna da će one biti u stanju još dugo vremena da isporučuju žito i ostale biljne proizvode na evropsko tržište po tako niskim cijenama, da se ne može očekivati s te strane bilo kakva bitnija promjena razvojnih faktora. ³⁶

Stavove Bernsteina oko nepostojanja koncentracije i centralizacije u poljoprivredi prihvaća odmah nekoliko drugih marksista. Diskusija vrlo brzo prerasta okvire njemačke socijaldemokratske partije i postaje uskoro diskusija o agrarnom pitanju čitavog radničkog pokreta onog doba. U Austriji sa sličnim tezama o agrarnom pitanju istupa Friedrich Hertz, ³⁷ koji na mnoga pitanja daje drugačije odgovore od Karla Kautskog. On konstatira da je »sitni seljak, koji predstavlja najveći dio seljaštva i čiji broj *brzo raste*, obrađuje svoje parcele pomoću svoje obitelji i najčešće bez korištenja najamne radne snage. Između njega i radnika ne postoje direktne klasne suprotnosti; ali *eventualno* on može zastupati nazadne proizvodne načine i njihove interese kao što je to slučaj sa ručnim zanatima.« Analizirajući posjedovnu strukturu (po površini) u pojedinim zemljama, Hertz nalazi da se svugdje razvija

³³ K. Kautsky: Agrarno pitanje, Ibid. str. 294. Podvlačio Kautsky.

³⁴ Die Voraussetzungen des Socialismus und die Aufgaben der Sozialdemokratie, Stuttgart, Dietz Nachf. 1899, S. 61-66. Naš prijevod u Zborniku: Marksizam i revizionizam, Naprijed 1958, str. 19-233.

³⁵ Površne — jer je uzeo samo posjedovnu zemljišnu strukturu u Njemačkoj i Francuskoj (što ne govori o dinamici pojave), dok je za Nizozemsku analizirao promjene između 1884. i 1893. u jeku velike krize evropskog agrara.

³⁶ E. Bernstein: Die Voraussetzungen... Ibid. str. 61-66. U našem prijevodu str. 101-102.

³⁷ Njegov prvi istup bio je s brošuram Die agrarischen Fragen in Verhältnis zum Socialismus, Verlag Rasner Wien 1889., te knjižica (od 24 strane) Agrarfrage und Socialismus, Verlag der Socialistischen Monatshefte, Berlin 1901. Suprotnosti Kautsky: Hertz, obradio je Max Schippel u knjizi: Hertz gegen Kautsky Berlin 1901.

srednji i sitni posjed »na račun drugih posjeda. Nigdje ne možemo vidjeti napretka krupnog posjeda...« Umjesto koncentracije zemljišta i sve većeg broja bezzemljaša — poljoprivrednih radnika, kaže on, na osnovu imanente dijalektike kapitalističkog razvoja imamo »napredak parcelnih posjeda i ekstenzifikaciju krupnog posjeda.« Budućnost je socijalizma na selu u zadrugarstvu, koje će ujediniti rascjepkanu proizvodnju u sve višim i zakonodavnijim oblicima, koje će sve više poduzimati zajedničke radove na seljačkom gospodarstvu i tako stvarati duševne i materijalne preduvjete socijalističkog društva.«³⁸ Po njegovom mišljenju te bi ideje valjalo inkorporirati i u socijaldemokratski program i tako podesiti partijsku propagandu.

U Rusiji Bulgakov poduzima sličnu akciju. On je bio »legalni marksist«, koji je u svojoj knjizi Kapitalizam i poljoprivreda³⁹ ustvrdio da Marxovi pogledi na djelovanje zakona koncentracije u poljoprivredi nisu ispravni, jer je sitni seljački posjed pokazao neslućenu »vitalnu sposobnost« i svoju »nadmoćnost nad krupnim«. Bulgakov poriče tezu da postoji diferencijacija seljaštva, klasne proturječnosti na selu i druge neminovne popratne pojave prodiranja kapitalizma u poljoprivredu. Njemu se uskoro pridružuje i P. P. Maslov, koji poriče djelovanje po Marxu utvrđenih zakona razvitka kapitalizma u poljoprivredi, tvrdeći da oni ne djeluju uslijed po zlu čuvenog zakona opadajućih prinosa u poljoprivredi.⁴⁰

Tri godine iza Berasteina E. David izdaje svoju knjigu o socijalizmu i poljoprivredi,⁴¹ Kao jedan od vođa desnog krila njemačke socijaldemokratske partije, on je pokušao da »akademski« popravi marksizam, tvrdeći da osnovni stavovi marksizma u pogledu agrarnog pitanja zahtijevaju kompletnu reviziju. Za njega je »poljoprivreda podloga sve robne proizvodnje, majka cjelokupne privredne kulture.« »To je prastara mudrost« — kaže on — „koju ne shvaćaju uvijek »gradska djeca, koja prehrambene proizvode kupuju kao gotovu robu na tržištu ili u magacinu.«⁴² Tim uvodnim riječima David pridaje poljoprivredi iznimni položaj i svojstvo u privredi (što je privredni razvoj opovrgao). Polazeći od tih osnova, David na skoro 700 stranica razmatra poljoprivrednu proizvodnju, zemljišno pitanje, probleme socijalizacije poljoprivrede i druge aspekte. Dugo bi nas zadržalo citiranje svih tih stavova, pa ćemo zato samo ponoviti njegove zaključke. Prvi je i osnovni zaključak njegova istraživanja da se »Marksovo učenje o koncentraciji poduzeća ne pokazuje ispravnim i za poljoprivredu. Razvoj poljopri-

³⁸ Svi podaci u navodnicima iz: Agrarfrage und Socialismus, op. cit. Podvlačio V. S.

³⁹ Bulgakov, S. N.: Kapitalizm i zemledelie, Petrograd 1900.

⁴⁰ P. P. Maslov: Agrarnij vopros v Rosii, Petersburg 1902; prevedeno na njemački: Die Agrarfrage in Russland: die bäuerliche Wirtschaftsform und die landliche Arbeiter, Stuttgart, J. H. Dietz, 1906; Isti: Kritika agrarnih program i proekt programi, Moskva, Izd. Kolokol, 1905.

⁴¹ Dr. Eduard David (1863—1930): Sozialismus und Landwirtschaft, Erster Band: Die Betriebsfrage; unatoč višegodišnjem traženju autor nije imao pri ruci prvo izdanje tog djela, nego se služio drugim, koje je pod naslovom Sozialismus und Landwirtschaft izdao godine 1922. Verlag Quelle und Meyer u Leipzig. Kako je to izdanje »preradeno i dopunjeno«, vjerojatno će postojati razlika između formulacija I izdanja i onih koje ćemo navoditi prema drugom izdanju.

⁴² Dr. Ed. David: Sozialismus und Landwirtschaft, Zweite Auflage, str. 5.

vrednih gospodarstava govori da se ne ostvaruje predmijevani »prirodno-nužni sumrak« sitnog gospodarstva. Nasuprot tome vidimo da sitni posjedi svugdje napreduju, gdje im ne stoje na putu političke ili pravne prepreke a opći privredni odnosi omogućuju i zahtijevaju intenzivno korištenje tla. Tajna životne vitalnosti seljačkog porodičnog gospodarstva ne leži u »podljudskoj ishrani i nadljudskom radu«⁴³ nego u njezgoj većoj produktivnosti. Nikad u historiji nisu sitni seljaci bili uništeni uslijed privredne nadmoćnosti većeg konkurenta. Seljačko se gospodarstvo uništavalo i krupni je veleposjed rastao, ali ne uslijed veće ekonomske produktivnosti krupna posjeda, već snage oružja i pljačkaške politke gospode.⁴⁴ Kako bi se David morao posipati pepelom da je bio u mogućnosti da vidi silno potiskivanje sitnog posjeda u svim dijelovima svijeta između 1930. i 1965. sprovedeno putem ekonomske utakmice u Sjevernoj Americi, Zapadnoj Evropi i mnogim drugim područjima svijeta.⁴⁵

Glavni uzrok Marxove navodne greške u agrarnom pitanju leži u »jednostranom prenošenju spoznatih zakonitosti u industriji na poljoprivredu.« Prvotni je grijeh, međutim, u tome što postoji »bitna razlika između poljoprivredne i industrijske proizvodnje«, koja se sastoji u tome što je »karakter proizvodnog procesa u poljoprivredi *organski* dok je u industriji *mehanički*.« Uslijed toga u poljoprivredi »vrijede posve drugačije radne metode nego u industriji«: prije svega ljudski rad u obje robne proizvodnje ima posve različitu ulogu, pa su zaključci po analogiji industrijskog razvitka posve neprimjenjivi za poljoprivredu i donose netačne rezultate.⁴⁶

Drugi veliki »udar« David je namijenio protiv Kautskijeve teze o utjecaju tehnološke revolucije u poljoprivredi na posjedovnu strukturu. David se posve složio s tezom Kautskog da je »poljoprivreda postala jedna od najrevolucionarnijih, ako ne i najrevolucionarnija grana savremene privrede, mada je prije toga bila najkonzervativnija od svih grana privrede i za hiljadu godina nije učinila gotovo nikakav napredak.«⁴⁷ Ali istovremeno je razvio tu tvrdnju govoreći da novi »tehnološki napredak većim dijelom ide u prilog sitnog posjeda, a znanstveni bez ikakve iznimke je njemu u prilog.«⁴⁸ Po Davidu provedba gnojidbe tla, zaštite bilja i životinja skopčana je s krupnim teškoćama u krupnom gospodarstvu, koje sitno gospodarstvo ne zna.⁴⁹

⁴³ Ovo je bila omiljena izreka njemačkih socijaldemokratskih teoretičara agrarnog pitanja, pa su je upotrebljavali i Eccarius i Leibknecht i Kautsky. David je taj izraz stavljao u navodnike, ali i 1920. godine (pri II izdanju svoje knjige) nije navodio kome pripada takav stav!

⁴⁴ E. David: *Sozialismus und Landwirtschaft*, Ibid. str. 680.

⁴⁵ U SAD se broj posjeda od 1939. do 1964. prepolovio

⁴⁶ E. David: *Sozialismus und Landwirtschaft*, Ibid. str. 681.

⁴⁷ K. Kautsky: *Agrarno pitanje*, Kultura, Beograd 1953. str. 50.

⁴⁸ E. David: *Sozialismus und Landwirtschaft*, Ibid. str. 683.

⁴⁹ U svom radu: *Suvremena tehnološka revolucija i njene društveno-ekonomske posljedice na kapitalističku poljoprivredu*, Socijalizam, Beograd, 3/1960. str. 32-82, dokazao sam kako je utjecaj nove poljoprivredne tehnologije na kapitalističku poljoprivredu bio upravo suprotan Davidovoj hipotezi - Šezdeset godina razvoja kapitalističke poljoprivrede »upropastilo« je Davidove hipoteze, ali su one tada odigrale svoju ulogu na razjedinevanju radničkog pokreta

Nadalje, David smatra da »zakon opadajućih prinosa« građanske ekonomije trajno djeluje kod krupnih gospodarstava, omogućujući sitnima da postignu bolje prinose. Zato se (po Davidu) krupna gospodarstva sve više priklanjaju ekstenzivnoj proizvodnji, što je suprotno »velikoj njemačkoj privrednoj potrebi dana – intenzifikaciji iskorištenje tla na svim gospodarstvima.« Čitav niz sličnih teza, vrlo kritičkih u odnosu na dotada vladajuće dogme radničkog pokreta, uzburkava radnički pokret. Volumenom omašna Davidova knjiga, s uredno prezentiranim sadržajem (punom njemačke pedanterije i temeljitosti, s brigom da se ništa ne ostavi neobrađeno!) ulijevala je neupućenima u materiju utisak da nešto »nije u redu« sa partijskim stavovima.⁵⁰

U socijalističkom pokretu onog vremena nastaje konsternacija: ta tada još ugledni vođe pronalaze da Marxovo učenje nije ispravno! Da li se radi o novom raskolu u pokretu ili se napušta marksizam? Traže se novi argumenti, pozivaju u diskusiju vođe i traži da Kongres dade meritorno tumačenje partijske linije. Ali Kongres ne diskutira o tome. Bebel je neodlučan, ne zna što da radi. Teško je predočiti riječima temperaturu, ton i nestrpljenje,⁵¹ s kojom je socijaldemokratska javnost učestvovala u toj debati o agrarnom pitanju. Kautsky konstatira da se Bernsteinova knjiga prodaje kao »senzacionalistički spis« i da je to prvi takav slučaj u njemačkoj socijaldemokratskoj partiji.⁵² Istupi Hertza i Davida zaoštrili su tu atmosferu očekivanja predstojećih velikih događaja u radničkom pokretu. Nemoguće je to opisati: to se može samo osjetiti čitajući brošure, knjige i odjeke te diskusije na danas požutjelim stranicama ondašnjih socijalističkih časopisa.⁵³ Karl Kautsky, kao teorij-

⁵⁰ Gijelo Davidovo pisanje puno je marksističke frazeologije i marksističkih simbola, ali je to kod Davida ljuštura bez sadržine. Revolucionarni duh marksizma je iz njega iščezao: ostala je oportunistička praksa njemačke socijaldemokracije. Pokušavajući objasniti tu karakteristiku njemačke socijaldemokratske stranke uoči I svjetskog rata, Buharin je postavio slijedeću generalizaciju: »Što je zemlja više uključena u svjetsko tržište, što je snažnija njena pozicija na tom tržištu, što je snažnija i imperijalističnija politika date zemlje i njene nacionalne buržoazije, to je brojnija i jača radnička aristokracija, to su jače veze kojima se povezuje radnička klasa date zemlje sa vlastitom buržoazijom, sa državnim organizacijama, to je oportunističkija i slabija teoretska osnova, mada se pokriva s marksističkim frazama (Buharin: Lenin a Marxist, London, 1925, p. 16). Čini se da bi se Buharinova teza mogla primijeniti i na neke partije poslije II svjetskog rata, ali je očito da generalizacija takvog karaktera negira veću mogućnost revolucionarnog pokreta radničke klase u privredno razvijenim zemljama, što je apriori neodrživo.

⁵¹ Atmosferu revolucionera tih godina vrlo zorno predočuje L. Trocki u svojim uspomena na Lenjina. Pobjegavši iz internacije, koju je izdržavao na rijeci Leni u Sibiriji, mladi je Trocki stigao s jeseni 1902. u London, gdje rano ujutro kuca na vrata Lenjina, kojeg tada susreće prvi put u životu. Trocki s mladenačkim žarom priča Lenjinu uspomene s robije, o drugovima, teroru, drugarstvu i sektanšenju. I tada ga Lenjin prekida po prvi put pitajući ga da li ima razlike u mišljenjima u odnosu na Bernsteina. Trocki odmah ističe da su u moskovskoj tamnici čitali Bernsteina i Kautskog, uvjereni da Kautsky stoji »na liniji«. »Ali mi tada nismo ni mislili da postoji veza između teorijske borbe, koja se tada odvijala u međunarodnim srazmjerama i naše vlastite političke diskusije o organizaciji, sve dok nismo na Leni pročitali prve brojeve »Iskre« i Lenjinovu brošuru »Što da se radi?« (L. Trocki: Lenjin, Minton and Balch, New York 1925, pp. 8-9).

⁵² K. Kautsky: Bernstein und das sozialdemokratische Programm, Eine Antikritik, Dietz Nachfolger, Stuttgart 1899, str. 1.

⁵³ Autor je tako imao u rukama primjerak »Agrarnog pitanja«, kojeg je Kautsky poklonio Augustu Bebelu, lideru njemačke socijaldemokratske stranke. Bebel svojim pomalo drhčućim rukopisom (godina 1900. on ima već 60 godina) pažljivo podvlači svaki značajniji stav Kautskog označavajući ga križićima, pripremajući se

ski vođa njemačke socijaldemokracije i tada najistaknutiji predstavnik marksizma za agrarna pitanja, izbjegavao je diskusiju o agrarnom pitanju, koja je bila direktno i indirektno na njega uperena. U kritici Bernsteinove knjige, koju je štampao 1899. godine, posvetio je, doduše, nekoliko stranica (od 195 štampanih) pitanjima koncentracije zemljišnih površina, našavši da su u Francuskoj povećane u najsitnijim i najkrupnijim gospodarstvima (između 1882–1892); da su se u Njemačkoj povećale površine u srednjim gospodarstvima (površinom od 5 – 20 ha (nezatno) kod onih preko 100 ha (period 1882. do 1895); na kraju u Engleskoj su u periodu između 1885. i 1895. najviše zemljišta izgubila krupna gospodarstva (s posjedom preko 120 ha) a neznatno su izgubila zemljišta sitna gospodarstva (s posjedom do 2 ha).⁵⁴ Činjenice su bile vrlo nekonkluzivne, pa ih je kratko komentirao rekavši da one ne pokazuju ni »propast krupnih gospodarstava niti napredak sitnih«, istakavši da se »u poljoprivredi ne može ni očekivati jednostavnost i čistoća odnosa kakva postoji u industriji.« Tako neodlučan stav bio je potenciran pridolaskom Hertzove i Davidove knjige. Odgovor Kautskog se nije morao dugo čekati. Kautsky je znao i pisao da su obje knjige direktno uperene protiv njegovog »agrarnog pitanja«.⁵⁵ Odgovarajući na Davidovu omašnu knjigu Kautsky je bio ponovno neodlučan.⁵⁶ I pored toga što Kautsky kritizira Davida, on vrši mnogobrojne koncesije odstupajući od nekih svojih predašnjih stavova. Citirat ćemo samo nekoliko svojih predašnjih stavova u pogledu tendencija koncentracije zemljišnog posjeda. Za njega je kriza evropske poljoprivrede, uzrokovana konkurencijom prekomorskih gospodarstava naoružanih sredstvima najnovije tehnike, potpuno »potisnulo staro pitanje – krupni ili sitni posjed – u posljednji plan interesa. Osnovno je pitanje što će biti uopće s evropskom poljoprivredom?«⁵⁷ Unatoč tome, Kautsky dopušta da po socijaldemokratima razvijeni pogledi o brzom koncentraciji zemljišta i naglom propadanju sitnog posjeda ipak nisu bili ispravni. On veli: »Na jednom važnom mjestu potrebno je da se ispravi naša gledišta. Seljaci ne iščekavaju tako brzo, kao što smo očekivali! Za posljednjih nekoliko decenija oni su izgubili vrlo malo zemlje i, na žalost, nisu sasvim protjerani. Daljnja je kretanja sada vrlo teško predvidjeti... Kako bilo da bilo nema osnova očekivati u budućnosti daljnji brzi pad sitnog gospodarstva. Ali nema ni razloga da se očekuje suprotno, tj.

za diskusiju (?) o temi »Grund und Boden«. Nismo mogli utvrditi da li je Bebel ikad o tome nešto rekao, ali je očito da se pripremao da zauzme stav. Očito je tada — u svjetlu novih podataka — »zmišljao o ispravnosti pogleda Breslavskog kongresa (1895. godine) prema agrarnom pitanju. Auto-grafiranu knjigu K. Kautskog, zajedno s bilješkama Bebela, čuva danas Hoover Library, Stanfordskog sveučilišta, Kalifornija.

⁵⁴ K. Kautsky: *Bernstein und das Sozialdemokratische Programm*, Ibid. str. 72.

⁵⁵ Vidi: *Socializm i seljskoe hozjajstvo*, Moskva 1906, str. 23.

⁵⁶ *Socialismus und Landwirtschaft* (über E. Davids gleichnamiges Werk) *Die Neue Zeit*, XXI. Jahrgang, str. 677-88; 731-5; 745-58; 781-94. i 804-19. Autor nije imao na raspolaganju knjiško njemačko izdanje rada Kautskog (da li je izašlo?) pa se morao služiti ruskim prijevodom: *Socializm i seljskoe hozjajstvo*: Otvet E. Davidu, kojeg je izdala »Razsvjat« 1906. u Moskvi, pod redakcijom Z. Lenskogo. Svi citati bit će iz tog prijevoda.

⁵⁷ K. Kautsky: *Socializm i seljskoe hozjajstvo*. Ibid. str. 97-98.

bitno istiskivanje krupnog gospodarstva od sitnoga.«⁵⁸ Prema tome. Kautsky tu predviđa i očekuje stabilizaciju postojeće agrarne strukture umjesto djelovanja zakona koncentracije zemljišnog posjeda.

Kautsky čini nekoliko sličnih ustupaka, dijelom zbog vlastite nesigurnosti, dijelom uslijed slabosti tadašnje agrarno-ekonomske nauke. Možda je klasični primjer slabosti nauke onog vremena stav prema smanjivanju poljoprivrednog stanovništva. Danas nauku smatra da je to ekonomska zakonitost. Kautsky ispravno uočava tu tendenciju kad piše: »Seosko stanovništvo u cjelini u odnosu na ostalo sve se više smanjuje, u mnogim slučajevima i *apsolutno*. Ta tendencija svugdje oštro nastupa i ona predstavlja najkarakterističniju pojavu poljoprivrednog razvoja, koja najmanje podleže sumnji. U Njemačkoj poljoprivrednici su 1848. godine činili približno 2/3 svega stanovništva, a sada čine samo 1/3, a u kaljevini Saksoniji svega 14%... Poljoprivredno stanovništvo nikad više neće igrati ulogu koju je imalo 1789. ili čak 1848. godine. Eto u kom smislu valja prije svega ispraviti naše »agrarne poglede.«⁵⁹ Međutim, tridesetak stranica kasnije Kautsky postavlja zadatak da se proletarijat bori protiv odlaska iz poljoprivrede, traži da se zadrži mladež na selu i slično. Evo tog stava: »Tako nam je radi znanstvenog razvitka i oslobođenja poljoprivrednika neophodna krupna proizvodnja. To je neophodno radi razvoja same poljoprivrede. Poljoprivredni rad u svojim najnižim oblicima povezan je s takvom kulturnom zaostalošću da inteligentniji radnici, kao i seljačka mladež, kao što je bilo spominjano, odlaze sve više i više. *Bijeg sa sela* danas je najozbiljniji problem poljoprivrede. Ozbiljno se boriti protiv njega može se samo tada kad seoski radnik bude imao toliko slobodnog vremena i znanstvenog interesa, kao što je to slučaj s gradskim radnicima.«⁶⁰ Jasno je da takvo odstupanje od marksističkih stavova nije marksistička javnost u radničkom pokretu svijeta dobro primila.

No unatoč tim slabostima, ne smijemo poreći činjenicu da Kautsky na nekoliko mjesta kritikujući Davida dalje razvija agrarnu teoriju marksističkog pokreta. On lucidno zapaža da se dotadašnja diskusija o napretku krupnog ili sitnog posjeda vodila samo na osnovu podataka o površini posjeda. To je, međutim, »nedovoljno da bismo odredili veličinu gospodarstva. Pri rastućoj intenzifikaciji svih gospodarstava površine se pod proizvodnjom mogu smanjivati, a da se proizvodnja ne smanji. Štaviše, unatoč smanjivanju površina gospodarstva, proizvodnja može i porasti.«⁶¹

Posebno je oštro Kautsky napao Davidove zaključke o agrarnom programu socijaldemokrata. David je, polazeći od svoje konstatacije da je »sitni seljački posjed nadmoćan pri intenzivnoj eksploataciji tla«, postavio tvrdnju da »socijaldemokratski cilj dostojan naših stremljenja, preobražaj krupnih poljoprivrednih gospodarstava u sitne seljačke posjede.« Takav cilj će »oduševiti poljoprivredne radnike, jer odgovara

⁵⁸ K. Kautsky: *Socializam i seljsko gospodarstvo*, Ibid. str. 29.

⁵⁹ K. Kautsky: Ibid. str. 32. Podvlačio K. Kautsky.

⁶⁰ K. Kautsky: Ibid. pp. 61. Podvlačio K. Kautsky.

⁶¹ K. Kautsky: Ibid. pp. 29-30.

njegovom davnašnjem idealu: postati samostalni gospodar na svojoj zemlji.⁶² Kautsky ispravno ističe da je netačan Davidov stav o apsolutnoj premoći sitne proizvodnje u svim proizvodnim granama i pri svakom načinu proizvodnje. On uspješno dokazuje kako su Marx i Kautsky po njemu tvrdili da je »maksimalna veličina gospodarstva, iza koje počinje da pada dohodnost imanja, to manja, što je intenzivnije gospodarstvo.«⁶³ Kautsky dokazuje, slijedeći Laurove podatke za Švicarsku (a Laur je bio zaštitnik sitno-seljačkih interesa!), da je i »u Švicarskoj krupno gospodarstvo racionalnije od sitnog« i da, nezavisno od ideološkog stava istraživača, svako naučno ispitivanje daje prednost krupnom gospodarstvu.

Dioba koja je sukobom Davida i Kautskog neprekidno bila prisutna u njemačkoj socijaldemokratskoj partiji, odvijala se sve do 1914. unutar partije. Ali izvan Njemačke taj je sukob mnogo oštriji. U Rusiji Davidove stavove prema poljoprivredi preuzimaju socijal-revolucionari (eseri), dok se sa stavom Kautskog identificiraju socijaldemokrati.⁶⁴ Nakon Lenjinovih istraživanja o agrarnom pitanju, koje ćemo obraditi malo kasnije, samo manjševici ostaju pri stavu Kautskog, dok se boljševici opredjeljuju za lenjinske poglede na agrarno pitanje. Dioba u Francuskoj je još složenija: francuski socijalisti još uvijek su pod utjecajem stare raspre Proudhona (pobornika sitnog gospodarstva) i Gabeta i Louis Blanca (kao zagovornika krupnijih posjeda). Partija je zato tako neodlučna, unatoč tome (ili možda zato) što mnogi istaknuti socijalisti zauzimaju stajalište u prilog ili krupnog ili sitnog posjeda.⁶⁵

U toj i takvoj situaciji pocijepanost rukovodstava radničkih pokreta u jednom tako značajnom pitanju, i za teoriju i za praktički rad samih partija, na historijskoj sceni pojavljuje se Lenjin sa svojom analizom agrarnih problema. Lenjinov interes za poljoprivredu nije proizlazio samo zbog neriješene debate o agrarnom pitanju. On je već vrlo rano spoznao kako agrarno pitanje može biti presudno za socijalističku akciju u privredno nerazvijenoj zemlji, kakva je tada bila Rusija. Zato su već u prvim Lenjinovim radovima agrarni problemi bili zastupljeni mnogo više negoli kod drugih socijalističkih teoretičara onog vremena. Već u njegovim prvim radovima zapaža se velik interes za agrarne probleme. U svojim knjigama: *Ekonomski sadržaj narodnjaštva* i njegova kritika u knjizi Struvea (1894) i *Razvitak kapitalizma u Rusiji* (1899), Lenjin je na mnogo mjesta analizirao razvoj i tendencije u poljoprivredi, nje-no mjesto u procesu razvoja kapitalizma; kako djeluju zakoni kapitalističkog razvoja na diferencijaciju proizvođača u poljoprivredi i drugo.

⁶² Citat prema prvom izdanju Davidove knjige (str. 544-548); preneseno iz K. Kautskoy: *Socializm*... Ibid. str. 53; U drugom izdanju David je taj pasus u značajnoj mjeri modificirao.

⁶³ K. Kautsky: Ibid. str. 41.

⁶⁴ Prema tvrdnji P. P. Maslova u predgovoru knjige K. Kautskog: *Socializm i seljskoe hozjajstvo* (otvet E. Davidu), Moskva 1906, str. 7-14.

⁶⁵ O genezi pitanja u Francuskoj daje vrlo lijep pregled Michel Augé-Laribé u svojoj knjizi: *Grande ou petite propriété. Histoire des doctrines en France sur la répartition du sol et la transformation industrielle de l'agriculture*, Paris 1902, »Govori Jean Jaures-a: Le socialism agrarie i Le socialism et les paysan, Paris, s. a. (oko 1900?) daju vrlo značajan uvid u tadašnju atmosferu. Za kasnije ocjene i stavove vidi i Comnere—Morel: *Le socialisme agraire*, Paris 1920.

Taj višegodišnji stvaralački i analitički rad Vladimira Iljiča omogućio je da se on prihvati složenog zadatka odbrane marksizma u novo nastalim uvjetima.

Analizirajući poljoprivredne prilike tadašnje Rusije, Lenjin je uočio raslojavanje sela, njegovu polarizaciju na relativno mali broj bogatih seljaka, i istovremeno sve veću proletarizaciju negdašnjeg prosječnog seljaka, »srednjaka«. Pri toj analizi Lenjin se sukobljava s teškoćama praćenja tog procesa na osnovu (tada i danas) uobičajenog praćenja gospodarstava po veličini isključivo ne osnovu njihovih površina. On zato kaže: »Koristi li se grupiranje gospodarstava po površini zemljišta« – pisao je Lenjin – »mi strpavamo zajedno seosku sirotinju, koja drugima daje zemlju na obradu i seoskog bogataša, koji je uzima u najam ili kupuje . . . Siromaha, na čijem gospodarstvu jedva da ima stoke, kao i bogataša, koji ima mnogo stoke, pa gnoji zemlju, poboljšava je itd. Mi sparujemo, drugim riječima, seoskog proletera s predstavnicima seoske buržoazije. Polučivši na taj način »prosjek«, prigušava se stvarna diferencijacija i dobijamo fiktivne rezultate.«⁶⁶

Zato Lenjin tada zagovara takvu prezentaciju podataka o seljačkim gospodarstvima, koja bi omogućila spoznaju ekonomske diferencijacije seljačkih posjeda. »Ekonomska statistika bi trebala da nam da i osnovu za grupiranje *razmjera i tipa gospodarstava*. Pokazatelji u cilju utvrđivanja tih tipova moraju se utvrditi u skladu s mjesnim uvjetima i oblicima poljoprivrede. Pri ekstenzivnom žitnom gospodarenju može se grupiranje sprovesti na osnovu zasijanih površina (ili po broju radne stoke), dok je u drugim slučajevima neophodno uzeti u obzir i ostale kulture: industrijsko bilje, krmno bilje, mliječno gospodarenje, povrtlarstvo itd. U slučaju kad seljačko gospodarstvo objedinjuje poljoprivrednu i industrijsku djelatnost – neizbježna je kombinacija dvaju sistema grupiranja.«⁶⁷

U krizi radničkog pokreta on se laća ponovno agrarnog problema. Negdje u junu 1901. počinje Lenjin pripremati svoje stavove o agrarnom pitanju: čita, priprema se i konačno 1901. godine nastupa sa svojim stavovima u knjizi »Agrarno pitanje i kritičari Marxa«. Najvažniji zaključak, kojeg će on formulirati kristalno jasno tek 1914. godine, jeste da je »osnovna i bitna tendencija kapitalizma istiskivanje sitne proizvodnje od krupne i u industriji i u poljoprivredi.« Osnovna teza njegove odbrane marksovog zakona koncentracije i centralizacije bila je da se napadi na marksizam, ako nisu falsificiranje ili svjesno iskrivljavanje statističkih i anketnih podataka (a toga je bilo u obilju), zasnivaju na podacima o grupiranju gospodarstava prema zemljištu u njima. Međutim, »ukoliko se šire i brže razvija intenzifikacija poljoprivrede, utoliko više grupiranje po zemlji *uljepšava* ugnjeteni položaj sitne proizvodnje u poljoprivredi, sitnog zemljoradnika, koji oskudijeva i u zemlji i u kapitalu – pritupljuje stvarnu oštrinu klasne suprotnosti između

⁶⁶ Lenjin: Sočinenija, izd. V. Tom 3, str. 76-77.

⁶⁷ Lenjin: Sočinenija. Ibid. str. 78.

krupne proizvodnje koja cvate i sitne proizvodnje, koja propada; *pre-umanjuje* koncentraciju kapitala u rukama krupne proizvodnje i potiskivanje sitne proizvodnje od strane krupne.«⁶⁸

On je nadalje odbacio uvjerenje nekih interpretatora marksizma, po kojima je put razvitka kapitalizma u poljoprivredi jedinstven. U svom agrarnom pitanju⁶⁹ Lenjin unosi u marksističku literaturu nove koncepte u pogledu razvoja poljoprivrede, ističući da evropski put razvoja poljoprivrede nije zakonit za sve zemlje. On kaže: »Ta dva načina »rješavanja« agrarnog pitanja u buržoaskoj Rusiji, koja se nalazi u razvoju, odgovaraju dvama putovima razvitka kapitalizma u zemljoradnji; ja ih nazivam pruskim i američkim. Karakteristika prvog jeste da ne likvidira odjednom srednjovjekovne zemljoradničke odnose, već ih postupno prilagođuje kapitalizmu, koji uslijed toga još dugo zadržava polufeudalne crte . . . U Americi, naprotiv, nije gospodarstvo vlastelina s robovima stvorilo osnovu za razvoj kapitalizma (ono je bilo razbijeno u građanskom ratu) već je to bilo slobodno gospodarstvo slobodnog farmera na slobodnoj zemlji, put slobodan od srednjovjekovlja, od kmetstva i feudalizma, ali i od okova privatnog vlasništva nad zemljom. Od ogromnih površina (slobodnog zemljišta) zemlja se davala farmeru uz simboličnu cijenu, pa se na toj novoj, potpuno kapitalističkoj osnovi razvija sada privatna svojina na zemlju«.

Ta povijesno nastala različnost pri razvitku kapitalizma u poljoprivredi ima dubokih posljedica na oblike, u kojima se ispoljavaju zakonitosti koncentracije proizvodnje i centralizacije zemljišta. Lenjin je njih posebno analizirao na primjeru Rusije (u njegovom Razvitku kapitalizma u Rusiji) dok će nekoliko godina kasnije obraditi zakonitosti koncentracije i centralizacije u američkoj poljoprivredi. No razlike u oblicima koncentracije ne dopuštaju da se odbija osnovni princip: djelovanje samog zakona koncentracije. U tom pogledu Lenjin ne dopušta nikakvih kompromisa, niti želi da radi demagoškog privlačenja seljaštva (kao što je David činio) prikaže u programu partije njegovu sudbinu u drugačijem svjetlu nego što to nauka može da pruži. U jednom pasusu iz Agrarnog pitanja⁷⁰ on lucidno, prvi u marksističkoj literaturi, sagledava perspektive i zakonitosti razvoja seljačkog posjeda pri pruskom razvoju kapitalizma. Prenosimo taj opširni citat i zbog misli i radi izvanredne plastičnosti izražaja i snage izraza. Tu se kaže . . . »seljačko se shvaćanje određuje preživjelom i nepovratnom prošlošću, a ne budućnošću, koja je u nastajanju. Seljačko je shvaćanje neispravno. Ono

⁶⁸ V. I. Lenjin: Novi podaci o zakonima razvitka kapitalizma u poljoprivredi, Kultura, 1951, str. 78. Podvlačio Lenjin. Djelo je pisano 1914-15, prvi put štampano 1917.

⁶⁹ V. I. Lenjin: Agrarni vopros v Rusii k koncu XIX veka, Sočinenija, izd. IV Tom 15, str. 117-118. Rad je pisan 1908. godine.

⁷⁰ »Hronologičeskij ukazatelj proizvedenii V. I. Lenjina«, kojeg je izdao Gosizdat političeskoj literaturi u Moskvi, 1959. omogućuje da se sagleda s kakvom je ekribijom Lenjin pisao. Da bi napisao svoje »Agrarno pitanje i kritici Marxa«, on u periodu od juna do septembra 1901. godine konspektira i ocjenjuje (prema sačuvanim rukopisima) 39 knjiga, brošura i članaka. Zatim piše 4 varijante rukopisa, kojeg se pojedine glave pojavljuju u raznim partijskim listovima 1901, 1905, 1906. i 1908. U toku tog vremena on dopunjuje studije agrarnog pitanja sa preko 200 novih naslova — sudeći po onom što je sačuvano! U jeseni 1907. on piše posljednje tri glave (X—XII) djela, koje se opet štampaju posebno 1908. na dva mjesta. Prvo kompletno autorizirano izdanje pojavljuje se tek 1923. godine!

predstavlja ideologiju jučerašnjeg dana, a *ekonomski razvitak u stvari ne vodi povećanju, već k smanjenju zemljoradničkog stanovništva*... Tri i četvrt milijuna (ruskih – op. V. S.) seljačkih gospodarstava bez konja neće postati gospodari nikakvom agrarnom reorganizacijom, nikakvim nadjeljivanjem zemlje. Ovi milijuni gospodarstava i povrh toga ne mali dio gospodarstava s jednim konjem muče se, kako smo vidjeli, na svojim komadićima zemlje i odstupaju drugima svoje dodijeljene zemlje. Američki razvoj industrije odvuкао bi neminovno većinu ovih očajnih gospodara u kapitalističkom društvu od zemljoradnje i nikakvo pravo na zemlju neće biti kadro ometati ovo odvlačenje. Trinaest milijuna sitnih gospodara s najjadnijim, prosjačkim, zastarjelim inventarom, koji siju svoju i gospodarevu zemlju, to je stvarnost današnjeg dana, to je umjetna prenaseljenost u zemljoradnji... Svako ozbiljno poboljšanje u stanju masa i svaki ozbiljni udarac kmetovskim ostacima neminovno bi pokopali ovu *prenaseljenost sela*, ojačali u glavnim razmjerima proces (koji se i sada polagano vrši) odvlačenja stanovništva od zemljoradnje k industriji, smanjili bi broj gospodara od 13 milijuna na znatno niži broj, povelu bi Rusiju *naprijed američkim tempom a ne kineskim kao sada*.⁷¹

Iz ovog citata proizlaze tri važna zaključka: a) Lenjin smatra da privredni razvoj donosi smanjenje poljoprivrednog stanovništva, što je u sukobu sa stavovima nekih tadašnjih socijaldemokratskih vođa (Vandereldea iz Belgije, Kautskog i nekih drugih). b) On konstatira da postoji prenapučenost sela («umjetna») uzrokovana sporim razvojem kapitalističkog društva i nesposobnošću građanskog društva da se oslobodi kmetovskih ostataka. c) Ekonomski napredak bit će to brži što se brže bude prevodilo stanovništvo iz prenapučene zemljoradnje u industriju.

S te tri tačke Lenjin je anticipirao građansku ekonomsku teoriju za punih 40 godina, koja će tek s Nurkseom doći do tih spoznaja (i to u periodu između 1950. i 1956. godine). Tim Lenjinovim stavovima započinje marksistički znanstveni tretman uloge i značenja poljoprivrede pri privrednom razvoju: on se postupno usvajao u oštroj borbi s revizionizmom (koji je u tom pitanju postajao sve «mekši» sa pristizanjem novih podataka koji su podupirali Lenjinove stavove). U dugotrajnoj borbi od 1907–1917. godine Lenjin je uspio da svoje naučne spoznaje o agrarnom pitanju provede kroz partijske programe ruske socijaldemokratske stranke. I vjerojatno nigdje nije naučna spoznaja triumfirala u tolikoj mjeri, koliko u Lenjinovoj oktobarskoj revoluciji, gdje je seljaštvo u ogromnoj mjeri u lenjinskom agrarnom programu vidjelo svoje ideale.⁷²

Teško je precijeniti značenje Lenjina u marksističkoj teoriji i praksi agrarnog pitanja. Složili bismo se s Buharinom koji je pisao da je Lenjin bio »najistaknutiji marksistički agrarni teoretičar. U njegovu djelu najbolje su strane posvećene agrarnim problemima... »Ja ne znam da li je itko drugi toliko uradio na analizi agrarnih problema, što bi bilo

⁷¹ V. Iljić: Agrarno pitanje, Zagreb 1935, str. 87-89. Podvlačio V. Stipetić.

⁷² Na ovom mjestu ne možemo ulaziti u objašnjenje dugotrajnog i složenog stvaranja agrarnog programa RSDRP, kao i promjena koje su u njemu nastajale.

stvarno važno, koliko je učinio Vladimir Iljič... Analiza agrarnog pitanja proizlazi iz priznanja činjenice da radnička klasa mora imati na svojoj strani u periodu socijalističke revolucije saveznike, koji će predstavljati narodne mase. I Lenjinovo učenje o savezu radničke klase i seljaštva i odnosima između tih dviju klasa su kameni temeljci sveg onog što je Vladimir Iljič dodao općem učenju marksizma.⁷³

Možda ništa ne može tako kontrastno prikazati razlike između lenjinskog stava prema agrarnom pitanju, kao odnos socijaldemokrata prema seljačkom pitanju poslije oktobarske revolucije. Njega karakterizira potpuno neshvaćanje komunističkog (lenjinskog) stava prema seljačkom pitanju, koje dovodi bivše predstavnike i lidere II internacionale do apsurdnih stavova. Otto Bauer, vođa austrijske socijaldemokratije, smatrao je još 1921. godine da ne može ruska revolucija donijeti socijalizam kad u toj zemlji ima toliko zaostalih, nepismenih seljaka, koji ne dopuštaju pokret ka socijalizmu. »U Rusiji« – pisao je on – »proletarijat predstavlja tako značajni dio naroda da on može samo privremeno sačuvati vlast za sebe; on će je morati ponovno osvajati čim seljački dio naroda postane dovoljno zreo na kulturnom planu da bi sam uzeo vlast.«⁷⁴ Iz citata je vidljivo kako socijaldemokrati i dalje ostaju pri stavu da su interesi radnika i seljaka pri privrednom razvoju antagonistički, suprotni u biti. Bauer izričito piše da »seljak vidi u proletarijatu svog neprijatelja. Seljak počinje da osjeća sebe u prvom redu kao vlasnika, koji je povezan općim interesom sa krupnim veleposjednicima i industrijskim preduzimačima« (sic Bauer!).⁷⁵ Taj stav nije neka Bauerova specifičnost. On je, naprotiv, politički credo gotovo svih socijaldemokratskih vođa II internacionale. Karl Kautsky je tako smatrao da je najveća slabost boljševika politika prema seljacima. Pišući utiske s puta po menjševičkoj Georgiji augusta, godine 1920. on veli: »Bijeg seljaka (od revolucije, op. V. S.) koji su dosad bili revolucionarni koje je vodio proletarijat, može se spriječiti samo ako se postojeće boljševičke metode zamijene menjševičkim (čitaj socijaldemokratskim – (op. V. S.) koje menjševici tako uspješno primjenjuju u Georgiji.⁷⁶ Pokazalo se za nepuna tri mjeseca da se Crvena armija sa seljacima, vođena boljševicima, ne samo održala nego je menjševička seljačka republika gotovo nečujno nestala.⁷⁷ No, takav stav Kautskog nije bio samo u odnosu na ruskog seljaka već uopće na seljačko pitanje. Za njega je seljaštvo reakcionarno uopće: ono nije ni sada, niti može biti saveznik radničke klase u borbi za socijalizam. On piše 1922. godine da su se »u Njemačkoj seljaci već poodavno pretvorili u tvrdu konzervatizma.«⁷⁸ Kod nas

⁷³ N. Bukharin: Lenin as a Marxist, London 1925, p. 46-47.

⁷⁴ O. Bauer: Bolschewismus oder Sozialdemokratie? Wien 1921. S. 70.

⁷⁵ O. Bauer: Ibid. S. 78.

⁷⁶ K. Kautsky: Georgij: A Social-democratic Peasant Republic, International Bookshops, London 1921, p. 111.

⁷⁷ N. L. Meščerjakov u knjižnici Legkomislenij putešestnik (Lakoumni putnik), Moskva, Gosiz, 1921. vrlo je uvjerljivo pokazao kako su tvrdnje Kautskog bile predodređene njegovim predubedenjima, a mnogo manje odražavale stvarnost tadašnje Georgije. Temeljitu analizu iste knjige Kautskog provodi 1923. godine L. Trocki u svojim Osnovnim pitanjima revolucije (Moskva i Hamburg, istovremeno).

⁷⁸ K. Kautsky: Mein Verhältnis zur Unabhängigen Sozialdemokratischen Partei, Berlin 1922, str. 10

Živko Topalović u referatu na Vukovarskom kongresu 1920. godine ponavlja tu opću maksimu socijaldemokrata II internacionale slijedećim riječima: »Iluzorna je isto tako nada da seljak može biti naš revolucionarni saveznik. Naš seljak danas ili ima zemlju ili hoće da je dobije, i iz tih razloga on u stvari čini socijalnu podlogu Kraljevskoj diktaturi u Jugoslaviji . . . Srpski seljak po Bosni, Sremu i Vojvodini u masi gaji legendu srpskog kralja, koji mu donosi zemlju i slobodu. U Hrvatskoj i Slavoniji seljak je u velikoj mjeri bigotan i stoji pod vođstvom klerikalaca, reakcionera i separatista.«⁷⁹ U vrijeme kad se u Hrvatskoj, Bosni, Istri i drugim krajevima razgarala agrarna revolucija, kad su tisuće seljaka puškama otimala »seoske pravice«, paleći feudalne dvorove na našim panonskim obzorjima, naša je socijaldemokracija proglašavala to seljaštvom podlogom diktature, seljake bigotnima i pod utjecajem klerikalaca i reakcionara. I da li je onda čudo što su agrarni revolti u našim krajevima između 1917. i 1921. godine ostali bez revolucionarnih vođa i bez proleterskog utjecaja na njih?

I zar nije upravo toj i takvom politikom socijaldemokracije (koju komunisti nisu bili u stanju brzo prevladati) bilo stvoreno plodno tle za razvoj seljačkih partija, koje (iako u naslovu agrarne) prema agrarnom pitanju nisu imale nikakva definirana programa?⁸⁰

Kao što se vidi svi citirani socijaldemokratski vođe zapadnoevropskih stranaka II internacionale ne izvlače pouku iz ruske revolucije. U odnosu na agrarno pitanje oni se uporno pridržavaju stavova koje su izgradili socijaldemokratski revizionisti s početka 20. stoljeća.⁸¹

U njemačkoj socijaldemokratskoj partiji tragična podijeljenost u agrarnom pitanju bila je uzorkom slabog partijskog rada na selu, što je

⁷⁹ Original nismo imali pri ruci, pa ga citiramo po Z. Topalović: Začeci socijalizma i komunizma u Jugoslaviji, London 1960, str. 102-103. Činjenica da takav stav Topalović ponavlja i 1960. godine ne samo da govori da Topalović ništa nije naučio iz revolucije već da i socijaldemokracija uporno ponavlja formule koje je život u potpunosti odbacio.

⁸⁰ Adam Pribičević (Seljak, Zagreb 1937, str. 209) pita se na primjer naivno da li selo mora poći kapitalističkim putem: »Je li neminovno i kod nas da selo dvostruko umre: s jedne strane da se njegova pretežna masa proletarizira, a s druge strane, da se onaj ostatak poburžoazi i izgubi svoju kolektivnu dušu i svu elementarnu snagu, koja je njeno dete?« V. Maček u svojoj autobiografiji (New York 1957, p. 171) još 1957. godine s ponosom je isticao kako njegova stranka nije imala niti trebala imati nikakva programa. Citiramo taj ulomak: »Između 1935. i 1941. kad je utjecaj HSS dosegao maksimum, jedan od naših obrazovanih pristalica predložio je detaljnu i podrobnu formulaciju našeg programa. Slijedila je duga diskusija. Ispoljili su se različiti pogledi, sve dok jedan ugledni seljak nije ustao i rekao: »Ljudi, ta šta će nam program? Zar ne vidite da je naš program određen potrebama svakidašnjice? Još jednom prisjetih se Montesquieua i složih se sa seljakom, koji je kristalizirao ideju, koja je bez sumnje bila u mislima mnogih njegovih kolega. I danas mislim da su oni bili u pravu!« Izvanredno je takvu situaciju građanskih seljačkih partija ocijenio M. Mirković Održanje seljačkog posjeda, Zagreb 1937, Hrvatska naklada, str. 19, rekavši: »Hvaljenje seljaštva, uzdizanje vrijednosti seljačkog posjeda, stvaranje seljačkih ideologija, ali potpuno odsustvo svakog pozitivnog seljačkog programa. To je stanje u svim zemljama u kojima su seljaci u ogromnoj nadmoćnosti. Ideolozi, stranke i vlade otimaju se za sklonost seljaka, ali ne znadu na koji način da poprave ekonomsko stanje seljačkog posjeda. Što se više pjeva pjesma seljacima, seljacima postaje sve gore.«

⁸¹ Jedan od rijetkih, koji su uvidjeli potrebu revizije negdašnjih socijaldemokratskih stavova prema agrarnom pitanju bio je Eugen Varga. Nakon sloma mađarske sovjetske republike u 1920. godini, odlazi u Austriju, gdje mu je prvo djelo: Die Agrarfrage in der Ungarischen proletarischen Revolution, Runge Verlag, Reichenberg 1921. u kom utvrđuje tragičnu slabost socijalističkog rada na selu, nedostatak pre-

došlo do izražaja prilikom revolucije u Njemačkoj 1919–1920. godine.⁸² U dvadesetim godinama još se uvijek diskutira u Njemačkoj da li se ostvaruje koncentracija zemljišnog posjeda ili ne, iako se ona polako transformira u diskusiju o oblicima i nužnosti socijalizacije poljoprivrede. Postoji i tada relativno brojna grupa koja smatra da je ideal socijalizma u razvoju i učvršćenje sitnog seljačkog posjeda kao produktivnijeg.⁸³ Tek krajem dvadesetih i početkom tridesetih godina učvršćuju se tamo lenjinski stavovi u odnosu na agrarno pitanje, u prvom redu djelatnošću Hoernlea.⁸⁴

Stavovi, koje je Lenjin zauzeo u pogledu razvojnog puta poljoprivrede i nužnosti koncentracije zemljišnog posjeda nisu bili ni u Sovjetskom Savezu pošteđeni od kritika i napada. U dvadesetim godinama došla je u Sovjetskom Savezu do izražaja grupa neonarodnjaka, kojoj su na čelu stajali Čajanov, Čelincev i Makarov. Ideološki vođa nesumnjivo je bio Čajanov: agrarni ekonomist koji se tokom svoje naučne karijere uglavnom bavio problemima seljačke privrede.⁸⁵ Ta je grupa negirala uopće postojanje kapitalističkog puta razvoja poljoprivrede, a napose djelovanje zakona koncentracije i centralizacije zemljišta, tvrdeći da porodično seljačko gospodarstvo ne podliježe zakonima kapitalističkog razvoja. Za njih je ono stabilna, nepromjenljiva kategorija, koja je u suštini neizmijenjena preživjela feudalizam i kapitalizam a zadržat će se i u socijalizmu. Oni priznaju da se zapaža proces diferencijacije među seljačkim gospodarstvima, ali ta je diferencijacija prolazna pojava u vremenu, jer održava samo razlike u veličini obitelji (što je porodica brojnija, što je više radnih ruku i »jedoka« u njoj, to gospodarstvo biološki teži da proširi svoje površine (i njenoj »starosti«) što je prošlo više vremena od osnutka nove obitelji, to se posjed više širi, sve dok glava obitelji ne onemoća, prodajući postupno dio po dio zemljišta). Na taj način, prema Čajanovu, postoji samo demografska diferencijacija sela (a ne ekonomska – kao što to uči marksizam), pri kojoj biologija porodice zamjenjuje socijalnu analizu seljaštva. Ta je grupa

⁸² Vidi interesantni proglas kojeg u ime Spartakusa piše E. Hoerule pod naslovom: *Bauer, Wo fehlt's? Ein ernstes Wort von Spartakus an die deutschen Kleinbauern*, Berlin 1919, preštampano u Edwin Hoernle: *Ein Leben für die Bauernbefreiung*, Dietz Verlag, Berlin 1965, str. 211-248.

⁸³ Informativni (iako tendenciozno pisan) prikaz daje dr Ch. Leubusch: *Die Agrarfrage in deutschen Sozialismus der Gegenwart* Jahrbücher der Nationalökonomie und Statistik, 118. Band, IV. Heft 1922.

⁸⁴ E. Hoernle je bio član Centralnog komiteta Komunističke partije Njemačke i kao takav »zadužen« za poljoprivredu. Pisac je desetak knjiga i preko 100 članaka o raznim agrarno-ekonomskim pitanjima njemačkog seljaštva.

⁸⁵ Aleksandar Čajanov (1886–1939), bio je profesor Timirjazevske poljoprivredne akademije u Moskvi i suradnik tamošnjeg naučno-istraživačkog instituta za agrarnu ekonomiju. Njegov je naučni opus ogroman – oko pedesetak knjiga. Glavna su mu djela: *Opit izučenia izolovanog gospodarstva*, Moskva 1921.; *Organizacija krestjanskog hozjajstva*, 1925 (njemačko izdanje pod naslovom: *Die Lehre der Bäuerlichen Wirtschaft*, izdao je Parey 1923. u Berlinu, prije ruskog izdanja); *Očerki po ekonomike trudovogo seljskogo hozjajstva*, 1924.; *Optimalnie razmeri zemedelskih hozjajstv*, 1928.; *Bjudžetnie isledovanija* 1929, itd. Kod nas su prije rata bili objavljeni neki njegovi članci kao i knjiga *Socijalna agronomija*, Beograd 1930. S obzirom na njegove teorijske stavove, koji su favorizirali »porodično gospodarstvo«, nepromijenjivost seljačkog posjeda i drugo, u najnovije vrijeme počeli su se prevoditi njegovi radovi na engleski i druge jezike. Na engleskom govornom području njegov je opus bio (praktički) nepoznat sve do 1966. godine, kad je izašao izbor njegovih radova na engleskom pod naslovom: *The Theory of Peasant Economy*, Lewis, Harmondsworth, 1966.

smatrala da je socijalistička revolucija u SSSR-u zapravo seljačka po svojoj biti i da će, ultimativno, taj karakter determinirati i ciljeve same revolucije.⁸⁶ Biološki karakter te teorije, s njenim menjševičkim zaključcima, kritizirao je relativno velik broj sovjetskih autora u dvadesetim godinama u teorijskim sovjetskim časopisima.⁸⁷

S druge strane, istovremeno je i anarhistički pokret isticao svoje agrarno-socijalističke koncepcije. One su se sada znatno razlikovale od onih koje je isticao Proudhon, koji bi se u neku ruku mogao smatrati inicijatorom suvremenog anarhizma. Za razliku od »individualističkog« Proudhonova anarhizma, s Bakuninom anarhizam preuzima kolektivizam, težnju ka komunističkom društvu. Anarhizam – bilo je credo anarhista – treba da uništi državu i postojeću društvenu nadgradnju da bi na ruševinama izgradio zajednicu slobodnih sela i komuna. Svaka komuna treba da bude nezavisna ekonomska i administrativna organizacija, posjedujući sva sredstva za proizvodnju i potrošnju. Taj pomalo agrarni komunizam bio je od Kropotkina⁸⁸ na ovamo obrađivan u mnogobrojnim varijacijama. Ideje Kropotkina u specifičnom obliku (ne nasilje + odbijanje komunizma) razvijao je u posljednjim godinama svog života Lav Tolstoj. Slične ideje, iako zasnovane nezavisno i prožete hinduizmom, imao je i Mahatma Ghandi.

Za razliku od tih pravaca sitno-buržoaski socijalizam negira stvarni tok evolucije posjedovnih odnosa. Socijalna evolucija nužno vodi k ekspanziji proizvodnje. Međutim, sitno buržoaski agrarni socijalizam računa s održavanjem sitnog posjeda u idiličnoj arkadiji harmoničnih društvenih odnosa budućeg društva: to je i glavni uzrok zašto su ti

⁸⁶ A. Cajanov (u knjižici: Čto takoe agrarnij vopros, Moskva 1917, str. 7-8) već 1917. godine ističe kako je Rusija poljoprivredna zemlja kojoj treba dati »poljoprivredno demokratsko ustrojstvo koje će stvoriti temelje cijeloj privredi i državi.« da se zbog toga »moraju poznavati osnovni ekonomski zakoni razvitka«, kako bi stvarali »državne zakone, koji će približiti budući privredni razvoj Rusije našim socijalnim idealima.«

⁸⁷ Ističemo posebno članak J. V. Kuznecova: Die Neonarodniki und Ihre Theorien, Agrar-probleme 1-2/1930, str. 34-57. Kuznecov ističe da se grupa neonarodnjaka konstituirala na Agronomskom kongresu u Moskvi 1911. godine, te da je ideološki začetnik bio Cernenkov.

⁸⁸ Kropotkin, Petar Aleksejevič (1842—1921) bio je knez po porijeklu, geograf po obrazovanju i humanist po uvjerenju. Ostavio je vrijedne naučne doprinose otkrićem niza vulkana u Mandžuriji, istraživanjem ledenjaka itd. Godine 1872. odlazi iz Rusije, pridružuje se bakunistima i postupno postaje najvažniji »teoretičar« anarhističkog pokreta. Glavni su mu teorijski oslonci pozitivistički radovi Spencera i A. Comtea. U razdoblju od 1880—1917. on je objavio dvadesetak knjiga, članaka i adresa, sve uz organizacioni rad na jačanju anarhističkog pokreta, stalne sukobe s policijom i zatvorom, mijenjanje zemalja stanovanja i druge attribute revolucionara. Umire 1921. godine. Glavna djela u pogledu poljoprivrede pisao je na engleskom: The Conquest of Bread, London 1898, Fields; Factories and Workshops, London 1899, te Agrarnij vopros (bez mjesta i godine izdanja). Postoje izdanja i na mnogim drugim jezicima anarhističkih grupa širom svijeta. U brošurici »Agrarno pitanje« anarhisti su kroz usta Kropotkina govorili da »agrarno pitanje poprima takve grandiozne razmjere da će se stara Evropa jednog prekrasnog dana osjetiti opkoljena ognjenim kolcima seljačkih ustanaka... Kad sagledamo agrarno pitanje u Engleskoj, Francuskoj, Njemačkoj i Švicarskoj, karakterizirano pojavom na tržištu proizvoda iz Amerike i Australije, te nove ideje, koje zahvaćaju seljaštvo u svim tim zemljama, koje se smatraju citadelama civilizacije, tada vidimo da je agrarno pitanje evropsko u biti.« (p. 2-3)... Anarhisti obećavaju da će »raditi da stvore veze među pojedinim selima, kojih sada nema, i onog prekrasnog dana, kad stigne revolucija, mi ćemo se zajedno s njima boriti da bismo se izborili za njih. A taj je dan mnogo bliže nego što se običo misli (p. 14). Svi citati iz knjige P. Kropotkina: Agrarni vopros, Izdanje grupe Ravenstvo, bez godine i mjesta izdanja.

oblici ostali utopijski ili ograničeni na mali broj sljedbenika. Pa ipak, oni su u nekim razdobljima i u pojedinim zemljama imali prilično snažan utjecaj na formiranje javnog mnjenja

U diskusijama oko pitanja razvoja poljoprivrede stalno se razvijala marksističkog pregleda na agrarno pitanje odigrala Seljačka internacionalaziti u prikaz razvoja marksističke agrarne teorije u razdoblju između 1925. i 1965. godine. Istaći ćemo samo: da je važnu ulogu pri razradi marksističkog pregleda na agrarno pitanje odigrala seljačka internacionala u Moskvi, koja je djelovala između 1922. i 1943. godine, kao i Međunarodni agrarni institut, koji je djelovao od 1926. do 1936. godine (?). U toku svog rada ove dvije institucije objavile su i inicirale izvanredno velik broj radova⁵⁹ što je doprinijelo proširenju spoznaja o složenosti proizvodnih odnosa u poljoprivredi, opisujući i analizirajući uvjete mogućih promjena tih odnosa.

III komunistička internacionala (1919–1943) ima uslijed toga mnogo povoljnije uvjete da izgradi teoriju razvoja poljoprivrede i stavove komunističkog pokreta prema agrarnom pitanju. Već je 1920. godine II kongres Kominterne održan u Petrogradu (danas Lenjingradu) i Moskvi razmatrao agrarno pitanje. Referat Majera,⁶⁰ pisan s učešćem Lenjina, konstatirao je da o agrarnom pitanju »Druga internacionala nije učinila skoro ništa. Uopšte zadovoljavalo se iznošenjem lepih slika budućnosti poljoprivredne proizvodnje posle sprovođenja socijalizma. Ali o tome kako se poljoprivredno stanovništvo može pridobiti za proletersku revoluciju i kakve se borbe imaju voditi da bi se postigao ovaj idealni cilj Druga internacionala kaže veoma malo« . . .

Kao cilj komunističkog pokreta u odnosu na selo Majer vidi »ukidanje protivurječnosti između grada i sela i ujedinjenje gradskog i seoskog proleterskog stanovništva za zajedničku borbu za revoluciju proletarijata« . . . »Veliki posedi, koji su delimično još za vreme rata pokupovali velike količine zemlje, moraju odmah bez izuzetka i bez ikakve odštete biti razvlašćeni. Odšteta i razvlašćenje uz naplatu kako to predlaže Kautsky i drugi nezavisnjaci, ne može doći u obzir. Što da se radi sa izvlašćenom zemljom? Najprirodnije je i najcelishodnije da se preda na zajedničku obradu poljoprivrednim radnicima, koji su već ranije na toj zemlji radili.« Majer dopušta da se tamo gdje poljoprivredi proletarijat nema dovoljno tehničkog iskustva učini *izuzetak* i zemlja podijeli seljacima. Kongres je usvojio teze Lenjina, referat Majera i usvojio Teze o agrarnom pitanju.

⁵⁹ Međunarodni agrarni institut izdavao je svoj časopis *Agrarne problemi* od 1926. godine do 1935. godine. Njemački prijevod važnijih članaka iz tog časopisa izlazio je u Münchenu (Duncker and Humbolt izdavač) pod naslovom *Agrar Probleme* (godišnje oko 1000 stranica teksta) u periodu 1928–1933. Suradnici instituta popunjali su dobrim dijelom i veličinom i kvalitetom izvanredni časopis (oko 2500 strana godišnje). Na agrarnom frontu (izlazio od 1925. do 1936. godine). *Krestjanskaja Internacionala* izdavalna je sa svoje strane istoimeni časopis, biblioteku o agrarnim problemima pojedinih zemalja (knjiga Filipa Filipovića o Agrarnom pitanju u Jugoslaviji izašla je u toj biblioteci godine 1930, i bila je najbolja knjiga o ekonomiji jugoslavenske poljoprivrede do tog doba), te čitav niz posebnih izdanja.

⁶⁰ Svo izlaganje prema knjizi *Drugi kongres Treće internacionale*, koju je u redakciji S. Belić-Franića izdao Đed Račević 1955. godine, str. 214–226.

Rezolucija II kongresa Kominterne posebno je istakla da proletarijat ne može biti avangarda i vođa u borbi za obaranje eksploatatora »bez prenošenja klasne borbe na selo, bez okupljanja trudbeničkih masa sela.«

Unatoč tom jasnom pozivu malo se u Kominterni radilo na agrarnom pitanju. Pet godina nakon II kongresa raspravlja o tome Prošireni plenum Izvršnog komiteta Komunističke internacionale (2. aprila 1925. godine). Nakon Buharinova referata o seljačkom pitanju prošireni Izvršni komitet Komunističke internacionale usvojio je 1925. godine teze o agrarnom pitanju, naglasivši da teze II kongresa (redigirane po Lenjinu!) ostaju i dalje obavezne direktive za sve partije Komunističke internacionale.⁹¹ Teze su dobrim dijelom ponavljanje rezolucije II kongresa Kominterne. Naglašavajući da seljaštvo predstavlja većinu čovječanstva, teze su istakle da je seljačko pitanje najbitnije političko pitanje kako s gledišta osvajanja vlasti, tako i sa stajališta konsolidacije vlasti i njihove ekonomske snage. »Seljaci su pod trostrukim jarmom« – kaže se u tezama – »feudalna posjeda, kapitalističke eksploatacije i nacionalne nejednakosti« Teze ističu da buržoazija trajno radi, u svim zemljama, ali u različitim oblicima i metodama, da podvrgne seljaštvo pod svoje okrilje i da ga suprotstavi proletarijatu. Teze naglašuju da ima razlika u interesima radnika i seljaka: prodavač žita (seljak) i kupac (radnik) imaju uvijek drugačije poglede na istu cijenu žita. Dalje, seljaci su vlasnici sredstava za proizvodnju. Pa ipak, pri detaljnijoj strukturi seljaštva nalazimo da sitni seljak ima mnogo zajedničkog sa proletarijatom (i on kupuje žito!), pa on predstavlja prirodnog saveznika proletarijata. Srednjaka valja neutralizirati, dok je bogati seljak uvijek rezerva antiproleterskih snaga. U periodu proleterskih revolucija, koji je započeo ruskom oktobarskom revolucijom, borba proletarijata mora imati za cilj:

- u privredno visoko razvijenim zemljama (teza 21. kaže »zemljama velike kapitalističke industrije«) proletarijat treba da se bori za transformaciju feudalnih imanja u državna dobra. Ako to situacija bude tražila, može se iznimno dopustiti raspodjela krupnih posjeda sitnim seljacima.

- u privredno nerazvijenim zemljama (kolonijalnog i polukolonijalnog tipa) borbu valja upraviti prvenstveno protiv kolonijalizma, protiv stranog kapitala i feudalnog vlasništva.

U pogledu socijalističkih zemalja teze govore:

»Glavna je direktiva proletarskoj partiji koja je na vlasti: živjeti u miru sa seljaštvom. Ne mogu se, treba to shvatiti, izbjeći problemi, jer seljaštvo je još uvijek većina čovječanstva i ogromna je njegova uloga u proizvodnji.« Ali, vodeći stalno računa o »raslojavanju seljaštva, valja osigurati stalni rast socijalističkih elemenata u privredi: finansijsku pomoć različitim oblicima kolektivnog rada. Proleterska država i proleterska partija na vlasti moraju se ujediniti da bi podržale svim sredstvima organizacije najamnih radnika u poljoprivredi kako bi se potisli

⁹¹ Citiramo ih na francuskom izdanju: Boukharine: La Question Paysanne, izdanje Librairie de l'Hu-

novi slojevi »buržoazije« i kapitalista koji niču među seljaštvom.« (29. teza). Između radničke klase i seljaštva treba u periodu diktature proletarijata da postoje saveznički odnosi. Tim će se putem postići da se od jednog trenutka kapitalistički odnosi reproduciraju u sve slabijim oblicima, dok će socijalistički *evolucijom* jačati; proletarijat neće svojom politikom lomiti postojeći društveni organizam, nego će konsolidacijom socijalističkih i zadružnih oblika nastojati da transformira sitno gospodarstvo »s konačnim ciljem da stvori krupno, kolektivno poljoprivredno gazdinstvo, ukine antagonizam sela i grada i likvidira zaostalost poljoprivrede.«

U nastupajućoj agrarnoj krizi Izvršni komitet Kominterne sagledavao je prethodnicu daljnjeg revolucionarnog poleta seljaštva, masovno propadanje seljačkih posjeda i potrebu da se pojačava rad komunista među seljacima. Sugerirala se čak i taktika »bloka između KP i sitnih seljaka«, preporučivalo se komunistima da nastoje dovesti seljačke partije u Krestinternu itd. Opširne teze završavale su nedvosmislenim pozivom: trijumf proletarijata u revoluciji može se osigurati samo stvaranjem saveza radničke klase i sitnih poljoprivrednih proizvođača, što je jedina moguća osnova za kretanje prema socijalizmu. Na idućim kongresima Treća internacionala ne raspravlja posebno o agrarnom pitanju. Djelomično, taj se rad obavlja u Seljačkoj internacionali u Moskvi, no najveći dio znanstvenih analiza provodi se po pojedinim zemljama.

Međutim, već od sredine dvadesetih godina diskusije počinju poprimati novi pravac. Više se ne raspravlja toliko o prednostima krupnog ili sitnog posjeda koliko o mjestu i ulozi poljoprivrede pri socijalističkom privrednom razvoju. Marksistička teorija industrijalizacije stvorena je u Sovjetskom Savezu u dvadesetim godinama. Ona je iskovana u žučnoj i burnoj ekonomskoj debati, pri kojoj su bila ispoljena vrlo raznolika gledanja kako brzo razviti Sovjetski Savez. Tamošnja diskusija u svojim bitnim postavkama anticipira diskusiju građanskih ekonomista o istim problemima nekih trideset godina kasnije.

Postojale su tri grupe mišljenja o budućim pravcima razvoja Sovjetskog Saveza. Jedna je grupa ekonomista smatrala da osnovnu pažnju Sovjetski Savez valja pokloniti brzom unapređenju poljoprivrede: razvoj poljoprivrede proširit će tržište za industrijske proizvode (i tako stimulirati razvoj industrije) i povezati sovjetsku ekonomiju sa svjetskim tržištem.⁹²

Prioritet poljoprivrede pri ekonomskom razvoju zemlje prvi su zagovarali Šanin i Sokolnikov u velikoj debati o putovima sovjetske industrijalizacije u dvadesetim godinama. Argumenti su bili posve ekonomski: »Organski sastav kapitala u poljoprivredi niži je (nego u industriji) ... zato je jedinica kapitala u poljoprivredi u stanju pokrenuti osam puta više rada nego u industriji. Uz istu stopu eksploatacije rada, jedinica

⁹² Glavni je predstavnik tog pravca bio L. Šanin: *Ekonomičeskaja priroda našego beztovarja, Ekonomičeskoe obozrenie*, Moskva 11/1926, str. 25-39. Za stav prema ekonomskoj politici: Isti autor: *Voprosi ekonomičeskogo kurse*. *Boliševik* 2—1926, str. 65—67

kapitala uloženu u poljoprivredu daje više akumulacije nego kapital uloženi u industriju. Pored toga, nivo potrošnje u poljoprivredi je nizak, što pojačava akumulacioni efekt.⁹³

Šanin je računao da je stopa akumulacije u (tadašnjoj) industriji SSSR-a bila 6%, a u poljoprivredi 15%. U tim uvjetima investiranje u poljoprivredu donosi povoljnije efekte na rast privrede u cjelini. Zato je po Šaninu – naglasak na razvoju poljoprivrede »najjeftiniji put ekspanzije narodne privrede«. U diskusiji oko tog ekonomskog stava Šanina (kog je na političkim forumima zastupao G. Ja. Sokolnikov) pokazalo se da neke pretpostavke u Šaninovima kalkulacijama nisu tačne (stopa akumulacije industrije i poljoprivrede, marginalni efekti upotrebe kapitala nisu jednaki prosječnima itd.), a da ih je još teže održati u uvjetima opće gladi za robama industrijskog porijekla, koja je karakterizirala SSSR sredinom dvadesetih godina. Dolazeći od pretpostavke da je efikasnost poljoprivrednih investicija veća nego industrijskih, ti su ekonomisti zagovarali da se prvo investira u poljoprivredu, što će omogućiti kasnije brži razvoj industrije i privrede u cjelini. Po njima, trebalo bi slijediti preporuke: po kojima razvoji počinje poljoprivredom, nastavlja se poljoprivredno-prerađivačkim industrijama (obje istovremeno i izvoze), nastaviti gradnjom lakih industrija i završiti, u pogodnom momentu, izgradnjom teške industrije. Oprezni razvoj kog su preporučivali bio je posljedica bojazni da se ne stvaraju industrije, za čije proizvode ne postoji kupovno sposobna tražnja u zemlji.

Argumenti zagovarača poljoprivrede bili su oštro kritizirani od brojnih ekonomista; Buharin je tvrdio da su argumenti koji zagovaraju poljoprivredu naglavce postavljeni. Razvoj poljoprivrede ne iziskuje samo robu široke potrošnje za selo, koja će ekonomski stimulirati seljaka za proizvodnju, već i poljoprivredne mašine, bez kojih nema razvitka poljoprivrede. Ali istovremeno on prihvaća neke Šaninove postavke, naročito u pogledu značenja razvoja poljoprivredne proizvodnje potrebne za sticanje deviza.⁹⁴

Na drugoj strani stajali su Trocki i Preobraženski; ovaj posljednji kao vodeći ekonomski teoretičar trockističke »permanentne revolucije« na unutrašnjem planu. Za Preobraženskog je industrija, posebno teška, bila glavni pravac razvoja, dok su se sredstva akumulacije treba da osiguravaju »prvobitnom socijalističkom akumulacijom«, pri kojoj je manipuliranje s cijenama industrijske robe, stvaranje »škara cijena« u korist industrije, bilo tehničko sredstvo ostvarivanja ekstrakcije viška vrijednosti iz poljoprivrede.⁹⁵ Osnovna je njegova teza da relativno mali socijalistički sektor nije dovoljno snažan da sam ponese teret industrijalizacije na svojim plećima. Zato se sredstva moraju zahvatiti od privatnika i seljaka, koji su činili tada preko 80% stanovništva Sovjetskog Saveza. To se može ostvariti samo uz uvjet neekvivalentne razmjene,

⁹³ L. Šanin: Ibid. p. 32-33.

⁹⁴ N. I. Buharin: Partija i opozicioni blok, Lenjingrad 1926. p. 41.

⁹⁵ Svoje misli E. Preobraženski iznio je u knjizi »Nova ekonomika«, koja se pojavila 1924. godine u časopisu Vestnik Komunističeskoj akademiji, Moskva. U proširenom izdanju ovaj je rad bio štampan 1926.

pri kojoj će monopolizirane cijene industrijskih roba biti vrlo visoke, osiguravajući akumulativnost socijalističkog sektora. To je svojevrsni oblik »socijalističke prvobitne akumulacije«, koji traje sve dotle dok se zemlja ne industrijalizira. U svojim formulacijama izgledalo je da Preobraženski zagovara osiromašenje seljaka; kasnije, u polemici, on je dopunio svoje stavove tražeći da se omogući seljaku jeftinija kupovina reprodukcijom materijala i povećanje proizvodnosti rada s tim što će neekvivalentna razmjena oduzimati rezultate povećane proizvodnje, a da se seljaku ne smanji lična potrošnja.

Strategija sovjetskog privrednog razvoja, po njemu, trebala je da bude sistematska koncentracija investicionih i drugih napora na tešku industriju, na »ključne tačke« privrednog razvoja, pri kojem će ostale djelatnosti slijediti (u različitim vremenskim intervalima) razvoj vodećih grana.

U nekim svojim stavovima u pogledu razvoja, implikacija postojanja unutar iste ekonomije visoko-razvijene industrije i zaostale seljačke privrede, posljedica koje ima različita dinamika rasta pojedinih grana i drugom, knjiga Preobraženskog nevjerojatno podsjeća na brojne »dualističke« koncepcije razvoja, koje su se razmahale u građanskoj misli poslije II svjetskog rata.⁹⁶

Staljin je isprva stajao po strani od ekonomskih mišljenja i ljevice (Preobraženskog i Trockog) i desnice (Buharina). No 1928. godine, nakon što je Trocki bio prognan, a Preobraženski izbačen iz SKP (b), prihvatio je argumente ljevice i zauzeo gledište da je »brzi razvoj industrije uopće, a proizvodnja sredstava za proizvodnju posebno, osnovno načelo i ključ industrijalizacije zemlje, transformacije zemlje putem socijalističkog razvoja...« Taj put zahtijeva maksimum investicija u industriju.⁹⁷

Pošto je zauzeto gledište da je industrijalizacija osnovni pravac privrednog razvoja SSSR-a, pri čemu naglasak treba da bude na teškoj industriji, dok poljoprivreda mora u prvim fazama svojim viškovima finansirati povećanu društvenu akumulativnost, marksistička se agrarno-ekonomska misao koncentrirala u SSSR-u na pitanja oblika kolektivizacije, optimalne veličine gospodarstava, specijalizacije i rejonizacije. Sasvim normalno, time mnogi aspekti agrarnog pitanja u kapitalizmu dolaze u drugi plan, zasjenjeni praktičkim, vrlo često akutnim problemima poljoprivrede u socijalizmu. Pitanje cijena poljoprivrednim proizvodima, organizacije otkupa i tržišta, problemi investicija, mehanizacije, kemizacije i mnogobrojni drugi aspekti nužno dolaze u prvi plan. Mikroekonomske diskusije sve češće substituiraju negdašnje makroekonomske perokupacije marksističke misli.

⁹⁶ To ističe i N. Spulber u knjizi: *Soviet Strategy for Economic Growth*, Indiana University Press, Bloomington 1964, p. 46.

⁹⁷ J. V. Staljin: *Sočinenie*, T. XI, članak »Industrijalizacija i desno skretanje u SKP(b) 1928. Moskva, 1950.

THE PLACE OF AGRICULTURE IN ECONOMIC GROWTH
AND MARXIAN ECONOMIC THOUGHT*Summary*

The author considers the genesis and construction of Marxist attitudes towards the place of agriculture in economic development. After his setting forth Marx's attitude (working out in detail Marx's views upon the nationalization of soil and the development of the peasants' property), the author of the article proves, by analyzing, how the further development of economic thought was created in the course of turbulent theoretical discussion in the social-democratic parties of the 1st and 2nd Internationals. Marx's attitudes from this aspect were worked out and amended in the course of the 1st International by C. de Paepe, J. G. Eccarius, W. Liebknecht and others, during their polemic with Longuet, Tolain and Bakunin. Very sharp theoretical and practical conflict (concerning implications) appears not earlier than at the beginning of the 20th century. The statistics of that period show that the crisis of the European agriculture (1873-1895) brought certain stabilization, but not the growth, of pigny and middle peasants' properties. Almost unanimously then revisionists (E. Bernstein and E. David in Germany, F. Hertz in Austro-Hungary, S. N. Bulgakov and P. P. Maslow in Russia, and some others) sett forth claiming that Marxism in practice had not confirmed its theoretical attitudes, that the vitality of the pigmy property proved that and that the future of society depends on the pigmy property of peasants. Kautzky's defence of Marxism (especially that one after the publishing of his book on »agricultural question«, from 1899) permitted possibility for different explanations. Their disjunction concerning that question in almost all social-democratic parties of that time was as a hindrance for their successful action in villages.

Conditions were quite different not earlier than after Lenin's theoretical works in the beginning of the 20th century when he successfully solved many dilemmas of theoretical and practical character. Lenin was the first among Marxists to prove that economic lawfulness contains the diminishing, relative and absolute one, of agricultural people in total, connecting the speed of the process with the speed of general development and emphasizing that only agricultural development in total can diminish the overpopulation of villages. These attitudes (beside others) helped to Bolshewiks to create an alliance of workers and peasants. Although the October Revolution practically confirmed Lenin's analysis of the development of villages, social-democratic leaders in Western Europe persistently stood upon their earlier attitudes concerning villages (K. Kautsky, O. Bauer, Ž. Topalović in Yugoslavia, and some others).

At the end of his article the author pays special attention to the discussions concerning the role of agriculture in socialist economic growth. Here he deals with the discussion with neonomialists (Tchayanov, Tchelintsev, and others), the attitudes of the 3rd International and the big debate about the ways of industrializations in the USSR in the twenties (E. Preobrazensky, L. Trotsky, N. Buharin, N. Rikov, and others) about relation towards agriculture.

(Translated by S. Paleček)